

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ**

ГУЛИСТОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**“ИҚТИСОДИЁТ”
кафедраси**

**“ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛ
ВА АУДИТ”
фанидан**

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

Гулистон 2014 йил

I- МАВЗУ. ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИ ВА ФАН СИФАТИДА ШАКЛЛАНИШИ

Режа:

- 1.1. Иқтисодий таҳлилнинг фан сифатида шаклланиши ва ривожланиш босқичлари.
- 1.2. Иқтисодий таҳлил-диалектиканинг муҳим хусусияти
- 1.3. Иқтисодий таҳлил-бошқарув тизимининг махсус функтсияси
- 1.4. Иқтисодий таҳлилнинг асосий тамойиллари.
- 1.5. Иқтисодий таҳлилнинг резервларни аниқлашдаги аҳамияти

1.1. Иқтисодий таҳлилнинг фан сифатида шаклланиши ва ривожланиш босқичлари

Хўжалик фаолиятини иқтисодий таҳлил қилиш фани кўп асрлик тарихга эга бўлган бухгалтерия ҳисоби ва статистика каби фанлар асосида вужудга келган, бу учун эса объектив шарт-шароитлар яратилган. Корхоналарни тўғри, оқилона бошқариш, унинг молиявий ҳолатини яхшилаш, рақобатбардошлик қувватини ошириш хўжалик фаолиятини чуқурроқ ўрганишни талаб қилди. Бу эса бухгалтерия баланси ва бошқа ҳисоботларда ифодаланган баъзи кўрсаткичларга изоҳ беришни талаб қилди. Булар эса ўз навбатида ҳозирги таҳлил фанининг вужудга келиши учун объектив асос бўлган.

Хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш фани мустақил фан сифатида шакллангунга қадар ўзига хос тарихга ва бир қанча номларга эга бўлди. Иқтисодий таҳлилнинг вужудга келиш тарихи, бу бўйича нашр қилинган адабиётлар, унинг фан сифатида шаклланиши ва номининг ҳам такомиллашиб борганлигидан далолат беради. Шундай қилиб таҳлил фани вужудга келгунча бир қанча эволюцион йўлни босиб ўтди. Ниҳоят у фан сифатида шаклланди. Эндиги вазифа бу фанга тўғри ном танлашдан иборат эди. Бу борада анча ижодий тортишувлар ҳам бўлди. Бир гуруҳ олимлар бу фаннинг номини «Иқтисодий таҳлил» деб аташни тавсия қилдилар. Бунда ушбу фан корхонанинг бутун иқтисодини ўргатади, деб асосладилар. Иккинчи гуруҳ олимлар эса ушбу фаннинг номини «Социал-иқтисодий таҳлил» деб аташни тавсия қилдилар. Шу туфайли ушбу фан иқтисодий жараёнларни ижтимоий (социал) жараёндан ажратиб бўлмайди, деб ўрганади.

Иқтисодий таҳлил фанини яратилиш даврларини куйидаги босқичларга бўлиш мумкин.

- 1.1-давр. 20 асрнинг 60-йиллари.
- 2.2-давр. 70-йиллар.
- 3.3-давр. 80-йиллар.
- 4.4-давр. 90-йилларнинг бошлари.
- 5.5-давр. Мустақиллик йиллари.

Мустақил Республикамиз ўзининг мустақил фанларига ва ҳар бир фан ўзининг яратилиш тарихига эга бўлиши керак. Хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш фани бошқа фанлар сингари Ўзбекистонда ҳам ўз тарихига эга. Бу фан

собик иттифоқ таркибидаги бошқа Республикалар сингари Ўзбекистонда ҳам унинг таркибида шаклланди.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, ўзига хос ва мос бозор иқтисодиётига асосланган тараққиёт йўлини танлаб олди. Бу эса олимлардан бозор иқтисодиётига оид адабиётларни яратиш вазифасини талаб қилади. 1991 йилда И. Т. Абдукаримов, М. К. Пардаев ва Ш. У. Ҳайдаровлар ҳамкорликда «Янги хўжалик юритиш шароитида кооператив савдода даромадлар таҳлили» рисоласини чоп этди. Бундан ташқари А.Х.Шоалимовнинг 1992 йилда «Саноат корхоналари хўжалик фаолятининг таҳлили» ўқув қўлланмаси, 1993 йилда З. Н. Қурбоновнинг «Бозор иқтисодиёти шароитида савдода бухгалтерия учёти ва иқтисодий таҳлил» монографияси ҳам чоп этилди.

1995—1999 йилларда Ўзбекистонда «Иқтисодий таҳлил» фанининг асосий соҳаси бўлган молиявий таҳлилга бағишланган бир қанча адабиётлар чоп этилди. Булар жумласига М. Қ. Пардаевнинг «Молиявий таҳлил методологияси» (Самарқанд, 1997), А. Иброҳимовнинг «Молиявий таҳлил» (Т.: Меҳнат, 1995) И. Т. Абдукаримовнинг «Молиявий ҳисоботни ўқиш ва таҳлил қилиш йўллари» (Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашр уйи, 1998, иккинчи нашри 1999 йилда), И.-О. Волжин ва В. В. Ергашбоевларнинг «Молиявий таҳлил» (Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашр уйи, 1998), М. Қ. Пардаев ва Б. И. Исроиловларнинг «Молиявий таҳлил» (Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашр уйи, 1999) каби китобларни киритиш мумкин.

Ҳозирги пайтда жуда кўп олимлар бу фаннинг номини «Хўжалик фаоляти таҳлили» деб атамоқда. Бунга биз ҳам қўшилган ҳолда шуни такидламоқчимизки, барча иқтисодий, ижтимоий, технологик жараёнлар хўжалик фаоляти давомида содир бўлади. Шу туфайли «Хўжалик фаоляти таҳлили» дейилса, бу корхонанинг барча соҳасини ўз ичига олади ва уни бемалол фаннинг номини аташда қўллаш мумкин, деб ҳисоблаймиз. Аммо шуни таъкидлаш жоизки, 1999 йилда ишлаб чиқилган таълим андозаларида «Хўжалик фаоляти таҳлили» фани ўрнига «Иқтисодий таҳлил» фани киритилган. Лекин мазмуни олдингидек қолган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, республикамизда иқтисодий таҳлил фанининг равнақи ўзига хос тарихга эга. Бу фан борасида тегишли мактаб шакллانган. Бироқ, бу фаннинг равнақи, унинг келажаги олдинда.

1.2. Иқтисодий таҳлил-диалектиканинг муҳим хусусияти

Иқтисодий таҳлил диалектикани ўрганишнинг муҳим воситаси ҳисобланади.

Билиш назариясининг мантиқийлиги диалектик тарзда қуйидаги формулада акс этади, яъни: жонли мушоҳада, абстракт тафаккур, амалиёт. Иқтисодий ҳодиса ва жараёнларни билиш ҳам уч босқичли билиш назариясига асосланади. Бунда жонли мушоҳада босқичида хўжалик юритишни бевосита иқтисодий ахборотлар тизими орқали идрок қилинади. Бу ўринда иқтисодий ахборотлар тизимига шундай талаблар қўйиладики,

булар билиш назариясининг иккинчи босқичи - абстракт тафаккурга кўп жиҳатдан боғлиқ. Иқтисодий жараёнларни таҳлил қилишда барча жараёнларни тафаккур кучи бажаради.

Иқтисодий ходисаларни ўрганиш жараёнида диалектик билиш усули-анализ ва синтез усулларидадан фойдаланилади. Анализ грекча « analysis » сўзидан келиб чиққан бўлиб, бир бутунни бўлақларга бўлиб ўрганиш, деган маънони билдиради. «Синтез» - грекча «synthesis» сўзидан олиниб умумлаштириш, деган маънони билдиради.

1.3. Иқтисодий таҳлил-бошқарув тизимининг махсус функцияси

Халқ хўжалигини барқарор ривожлантириш, фан-техника тараққиётини яна ҳам жадаллаштириш, ишлаб чиқариш потенциалидан (салоҳиятидан, имкониятидан) оқилона фойдаланиш, ресурсларнинг ҳамма турларини ҳар томонлама тежаш ва ишлаб чиқаришни бошқариш мамлакатимиз иқтисодий стратегиясининг энг муҳим таркибий қисмидир. Бу муҳим вазифаларни бажариш учун корхоналарнинг ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятини чуқур таҳлил қилиш даркор.

Иқтисодий таҳлил корхоналарни бошқариш тизимида оралик босқични эгаллайди.

Бу жараённи ушбу формула орқали ифода этиш мумкин:

$I \rightarrow A \rightarrow Q \rightarrow T \rightarrow I_1 \rightarrow A_1 \rightarrow Q_1 \rightarrow T_1, \dots$

Бу ерда:

I - информация (ахборот) бўлиб, уни бухгалтерия ҳисоби ва ҳисобот, оператив (тезкор) ҳисоб ва ҳисобот, статистик ҳисоб ва ҳисобот, бизнес-режа ҳамда ҳисобдан ташқари маълумотлар;

A - таҳлилий босқич;

Q - таҳлил натижалари асосида қарорлар қабул қилиш;

T - қарорларни ишлаб чиқиш каналларида тадбиқ этиш;

I₁ - бажарилмаган қарорлар;

A₁ - қайта таҳлил қилиш.

Ишлаб чиқаришни бошқариш жараёнида уч босқични кўрсатиш мумкин: **ахборотларни тўплаш, қайта ишлаш ва тайёрлаш**; объектнинг ҳолатини иқтисодий таҳлил қилиш ва таҳлил натижалари асосида таклифлар киритиш; оптимал бошқарув қарорларини қабул этиш. Қабул қилинган қарорларнинг самараси ва сифати таҳлилнинг ўз вақтида ҳамда тезкор тарзда ўтказилганлигига кўп жиҳатдан боғлиқ. Бу ерда асосий вазифа айнан шу уч босқични бир-бири билан узвий равишда боғлаш ҳисобланади.

Ҳисоб ва иқтисодий таҳлил хўжаликни бошқаришда асосий восита бўлиши керак. Бинобарин, маҳсулот ишлаб чиқариш жараёни ва натижалари кундалик ҳисоб ва ҳисоботда ўз аксини топади. Демак, иқтисодий таҳлил корхоналар фаолиятини назорат қилишда, хўжалик ҳисобини мустаҳкамлашда, иқтисодий тежамни ўқатишда, техника тараққиётини жадаллаштиришда, илғор тажрибаларни тарқатишга, иш фаолиятида мавжуд

бўлган камчиликларга барҳам беришда ва ички хўжалик резервларини аниқлашда муҳим восита сифатида қўлланилади.

1.4. Иқтисодий таҳлилнинг асосий принциплари (тамойиллари)

Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини иқтисодий таҳлил қилиш учун асос қилиб олинган қуйидаги тамойиллар мавжуд:

1. Объектнинг ҳолатини дастлабки иқтисодий назария жиҳатидан таҳлил қилишнинг зарурлиги, ўрганиладиган ҳодисаларнинг моҳияти ва бири-бирига ўзаро боғлиқлиги.

2. Таҳлилнинг комплекс характерга эга эканлиги ҳамда ўзаро бири-бирига узвий равишда боғлиқ таҳлилий кўрсаткичлар тизимининг қўлланиши.

3. Иқтисодий маълумотларни таҳлилий жиҳатдан қайта ишлаш жараёнида ўрганиладиган ҳодисаларни гуруҳлаштириш ва уларга таъсир кўрсатувчи омилларни миқдор ва сифат белгиларига қараб туркумлаш.

4. Корхоналар фаолиятини таҳлил қилишда таққослаш усулининг ички хўжалик резервларини аниқлашдаги аҳамияти.

5. Таҳлил натижалари асосида илғор тажрибаларни кенг ёйиш ва оммани корхоналарни бошқаришга яна ҳам кенг жалб этиш.

6. Корхоналарни бошқаришда ҳисоб ва ҳисоботнинг ҳал қилувчи роли, уларнинг иқтисодий таҳлилда асосий ахборот манбаи эканлиги.

Юқорида қайд этилган тамойиллар иқтисодий таҳлилнинг шаклланишига ва унинг ривожланиш жараёнига асос бўлди.

1.5. Иқтисодий таҳлилнинг резервларни аниқлашдаги аҳамияти

Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилишдан кўзланган асосий мақсад резервларни аниқлашдир. Резервларни аниқлашни осонлаштириш учун уларни илмий асосда туркумлаш керак. Резервлар қуйидагилардан иборат: халқ хўжалиги, тармоқ, регионал (ёндош) ва ички хўжалик резервлари. Айтайлик, машинасозлик саноатида маҳсулот таннархини арзонлаштириш борасида бўлган катта резервлардан бири - рангли металлларни пластмассалар билан алмаштириш ҳисобланиб, бу ўз навбатида кимё саноатини янада ривожлантиришни тақозо қилади. Шу сабабли бундай резервлар халқ хўжалиги резервлари қаторига киради. Ихтисослаштириш даражасини ошириш эса тармоқ резервлари қаторига кириб, у асосан вазирликларга боғлиқдир. Регионал резервларга, айтайлик, бир маъмурий районда жойлашган турли бошқармаларга қарашли саноат корхоналарини кооперативлаштириш мисол бўла олади. Ички хўжалик резервларини аниқлаш ва уларни хўжалик айланмасига йўналтиришда корхоналар катта имкониятларга эга. Бу эса асосан уч гуруҳ ишлаб чиқариш ресурслари, (меҳнат ресурслари, меҳнат воситалари ва меҳнат предметлари) омилларидан оқилона ва самарали фойдаланишга боғлиқ.

Назорат учун саволлар ва топшириқлар

1. Иқтисодий таҳлилнинг дастлабки бошланғич даври.
2. Ўзбекистонда иқтисодий таҳлилнинг ҳолати.
3. Иқтисодий таҳлил ва билиш назарияси.
4. Об'ектив (мавжуд) дунёни билиш жараёнининг босқичлари - жонли мушоҳада, абстракт тафаккур, амалиёт.
5. Иқтисодий таҳлил ва диалектиканинг асосий тамойиллари.
6. Умумназарий жиҳатдан анализ, синтез, дедукция, индукция тушунчаларининг моҳияти.
7. Иқтисодий таҳлилнинг тамойиллари.
8. Резервларининг турлари.

2-МАВЗУ. ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛНИНГ ПРЕДМЕТИ, МАЗМУНИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Режа:

- 2.1. Иқтисодий таҳлилнинг предмети
- 2.2. Иқтисодий таҳлил мазмуни
- 2.3. Иқтисодий таҳлилнинг вазифалари

2.1. Иқтисодий таҳлилнинг предмети

Фаннинг предмети, деганда шу фанда нима ўргатилиши тушунилади. Ҳар қандай мустақил фан ўзининг предметига эга. Иқтисодий таҳлил фанининг предметига кенг маънода қарайдиган бўлсак, у иқтисодий фан сифатида таҳлил қилинаётган объект (корхона, бирлашма, компания, акциядорлик жамияти, концерт, корпорация кабилар) хўжалик фаолиятининг барча соҳаларини (иқтисодий, ижтимоий, техник, технологии ва ҳ.к.) ўз ичига олади.

Таҳлил фани хўжалик фаолиятида содир бўлаётган барча ижтимоий-иқтисодий жараёнларни ўз ичига олади. Аммо бу жараёнларнинг содир бўлиш пайтини эмас, балки унинг натижасини ўрганади. Об'ектда содир бўладиган иқтисодий жараёнлар унинг бизнес режасида кўзда тутилган маълумотга асосланса, жараённинг содир бўлишини қонуний жиҳатдан хужжатлаштириш билан бухгалтерия ҳисоби, статистика каби фанлар шуғулланади. Шу жараёнларнинг натижаси маълум даврларда (ой, чорак, йил) жамланиб борилади ва турли ҳисоботларда ўз аксини топади. Таҳлил эса айнан ана шу тузилган ҳисоботларга, жамланган хужжатларга асосланади.

Шундай қилиб, иқтисодий таҳлил фанининг предмети, хўжалик фаолиятида об'ектив (ташқи) ва субъектив (ички) омиллар таъсирида содир бўлган, бўлаётган ва бўладиган ижтимоий-иқтисодий жараёнларни маълумотлар манбаида ифодаланган кўрсаткичлар тизими (системаси) орқали унинг ҳолатига баҳо бериш ва яхшилаш йўллари ишлаб чиқишни ўрганишдан иборатдир.

Таҳлилнинг предметида объектив (ташқи) ва субъектив (ички) омиллар алоҳида ўрин тутаяди, чунки иқтисодий жараёнлар ўз-ўзидан содир бўлмайди. Улар маълум ички ва ташқи омиллар таъсири остида рўй беради. Шу омиллар таъсирини бошқа фанлар ўргатмайди. Бу фақат таҳлил фанида ўрганилади ва унинг предметининг асосини ташкил қилади. Шунингдек, хўжалик фаолияти натижасига тўғри баҳо бермасдан, унга таъсир қилган ижобий ва салбий омилларни ўрганмасдан туриб кўзда тутилган мақсадга эришиб бўлмайди. Шу туфайли таҳлил фани предметининг марказида объектив ва субъектив омилларни ўрганиш лозимлиги қайд қилиниши бежиз эмас.

Жуда кўп иқтисодий фанлар мавжуд. Лекин уларнинг ичида таҳлил фани хўжалик фаолиятининг натижасига одилон баҳо бера оладн. Ундаги ижобий ва салбий ўзгаришларга омиллар таъсирини аниқлайди. Шуларга асосан хўжалик фаолиятини яхшилаш йўллари ишлаб чиқади. Бу хусусиятлар фақат таҳлилга хос бўлганлиги учун ҳам унинг предметида натижага тўғри баҳо бериш ва яхшилаш йўллари ишлаб чиқиш тегишли ўринга эга.

Ҳар қандай фаннинг объекти бўлиши лозим. Фаннинг объекти унинг предмети қаерларда амалга ошишини кўрсатади. Таҳлил фанининг предмети ҳозирги бозор муносабатлари шаклланаётган шароитда кўп мулкчиликка асосланган барча юридик ва жисмоний шахсларнинг хўжалик фаолиятида мужассам. Шу туфайли иқтисодий таҳлил фанининг объектига давлат, жамоат ташкилотлари, корпорациялар, трестлар, биржалар, корхоналар, ташкилотлар, бирлашмалар ва бошқа хўжалик юритувчи субъектлар киради.

2.2. Иқтисодий таҳлил мазмуни

Иқтисодий таҳлил ўз мазмуни жиҳатидан турличадир. Таҳлилнинг икки хил йўналиши мавжуд: молия - иқтисодий ва техник - иқтисодий. Молия иқтисодий таҳлилда бизнес-режанинг бажарилишига таъсир кўрсатувчи (техника, технология, ишлаб чиқаришни ташкил этиш) каби омиллар ўрганилмайди. Техник-иқтисодий таҳлилда эса техника ва технология ҳамда ишлаб чиқаришни ташкил этишга оид ҳамма масалалар ҳар томонлама ва чуқур ўрганилиб, унинг ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга кўрсатган таъсири ҳам аниқланади.

Таҳлил корхона ва унинг бўлинмалари фаолиятининг ҳамма томонларини ўз ичига олган умумий ҳамда ишнинг қандайдир бирор томони ёки корхонанинг бир неча бўғинларини ўз ичига олган танланма (тематик) бўлади. Шунингдек, йирик масалаларга бағишланган, корхонанинг кундалик ишини ўрганишга ва ички имкониятларини топишга қаратилган тезкор таҳлил бўлади.

Қабул қилинадиган қарорларнинг характериға қараб, таҳлил қуйидагиларга бўлинади: дастлабки, тезкор, якуний ва истиқболли. Таҳлил ўтказиш муддатлари (ҳар куни, бир ойда ва бир йилда) ёки зарур бўлишиға қараб ахён-ахёнда олиб борилиши мумкин.

Иқтисодий таҳлил ўтказишнинг 3 босқичи мавжуд:

1) корхона фаолиятининг умумий иқтисодий натижаларини кўриб чиқишдан бошланади, чунки у ишнинг самарадорлигини аниқлаш, ўтган даврларга нисбатан ўзгаришларни, корхона фаолиятининг бошқа томонларини билиш имконини беради;

2) бизнес-режанинг бажарилиш даражасига таъсир этувчи энг муҳим омилларни текшириш натижасида ички хўжалик резервларини аниқлаш;

3) таҳлилий текширишлар натижаларини умумлаштириш ва шу асосда бутун резервларни ўз ичига олган йиғма резервларни ҳисоблаш. (тўплам резервлар).

2.3. Иқтисодий таҳлилнинг вазифалари

Иқтисодий таҳлилнинг энг муҳим вазифалари қуйидагилардан иборат:

1) бизнес-режанинг қанчалик реаллиги (мавжудлиги) ва илмий жиҳатдан асосланганлигига баҳо бериш;

2) халқ-хўжалигини ривожлантиришнинг жорий ва истиқбол режаларини тузиш учун иқтисодий кўрсаткичлар базасини аниқлаш;

3) бизнес-режасининг бажарилишига объектив баҳо бериш ҳамда уни бажаришда корхоналарга боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган омиллар ва сабабларни бир-биридан ажратиб аниқлаш;

4) ички хўжалик резервларини аниқлаш (бу ўринда таҳлилнинг самараси, биринчидан, аниқланган резервларни бутун назарий жиҳатдан асосланган резервларга нисбати ва иккинчидан, амалга оширилган резервларнинг аниқланган резервларга нисбати билан белгиланади);

5) корхоналарнинг хўжалик фаолиятида кутиладиган натижаларни олдиндан аниқлаш;

6) таҳлил материалларига асосан ишлаб чиқаришда аниқланган камчиликларни тузатишга қаратилган тадбирларни ишлаб чиқиш.

Назорат учун саволлар ва топшириқлар

1. Иқтисодий таҳлилнинг асосий вазифаларидан келиб чиққан ҳолда унинг тавсифи.

2. Иқтисодий таҳлил қилишда 2 тур йўналишда - бошқарув (ички) ва молиявий(ташқи) таҳлилнинг вазифалари.

3. Иқтисодий таҳлилнинг босқичлари.

4. Иқтисодий таҳлилнинг предмети.

5. Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий таҳлилнинг вазифалари.

3-МАВЗУ. ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛНИНГ МЕТОДИ ВА УНДА ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН АНЪАНАВИЙ УСУЛЛАР

Режа:

3.1. Иқтисодий таҳлилнинг методи

3.2. Иқтисодий таҳлил методининг ўзига хос хусусиятлари

3.3. Иқтисодий таҳлилнинг махсус усуллари

3.1. Иқтисодий таҳлилнинг методи

Иқтисодий таҳлилнинг услубий асослари диалектика ва иқтисодий назария фанига таянади. Таҳлил усули деганда эса, бизнес-режанинг бажарилишига ва маҳсулот ҳажмининг ўсишига таъсир кўрсатувчи омилларни системали ва комплекс тарзда ўрганиш, ўлчаш ва умумлаштириш усули бўлиб, улар ҳисоб, ҳисобот ва ҳисобдан ташқари маълумотларни махсус услублар орқали қайта ишланилиб, амалга оширилиши тушунилади.

Маълумки, таҳлил қилинаётган объектнинг фаолиятига ички ва ташқи омиллар таъсир кўрсатади. Шунини таъкидлаш лозимки, таҳлилда омиллар деганда у ёки бу иқтисодий кўрсаткичга ижобий ҳамда салбий таъсир кўрсатувчи фаол ҳаракат қилувчи кучлар назарда тутилади. «Сабаб» термини нисбатан кенг қўламдаги комплекс омиллар тизимида нисбатан қўлланилиб, ана бу комплексни ташкил этувчилар эса омиллар, деб аталади.

Хўжалик юритиш самарадорлигини ошириш имкониятини аниқлашда ижобий таъсир этувчи омиллар ҳаракатини кучайтириш ва уларнинг салбий таъсирини тугатиш **р е з е р в л а р** деб аталади.

Дедуктив усул асосан молия – иқтисодий таҳлилда қўлланилади. Бунда аввало хўжалик фаолиятини белгиловчи умумий кўрсаткичлар ўрганилиб, сўнгра улар бўлақларга бўлинади. Кўрсаткичларни бўлақларга бўлиш аслини олганда таҳлил демакдир.

Индуктив усул кўпинча техник-иқтисодий таҳлилда қўлланилади, яъни аввал, айрим олинган иш участкаларидаги кўрсаткичлар ҳар томонлама текширилиб, сўнгра ана шу аниқ кўрсаткичлардан корхонанинг хўжалик фаолиятини белгиловчи умумлашган иқтисодий кўрсаткичлар даражасига чиқилади.

3.2. Иқтисодий таҳлил методининг ўзига хос хусусиятлари

Иқтисодий таҳлил усулининг энг муҳим хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1) Хўжалик фаолиятига таъсир қилувчи техника, технология, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва барча омилларни текширишни мунтазам ва комплекс тарзда ўтказишга ёндошиш, таҳлил усулининг энг муҳим хусусиятларидан бири бўлиб ҳисобланади. Бу ўринда мунтазам таҳлилни комплекс таҳлил билан алмаштириш асло мумкин эмас. Объектни иерархик усул (бўйсунуш тартиби) орқали бошқариш, масалан, цех корхонанинг, корхона бирлашманинг, бирлашма тармоқнинг бир қисми ва ҳоказо сифатида ўрганиш системали таҳлилга мисол бўлади. Комплекс таҳлилда барча кўрсаткичлар ўрганилади.

2) Таҳлил усулининг ўзига хос характерли хусусиятларидан бири - иқтисодий кўрсаткичларнинг ҳартомонлама бир-бирлари билан сабабий боғланишида эканлигидир. Бу борада таҳлилнинг вазифаси ана шу

сабабларни аниқлашдир. Шунинг таъкидлаш керакки, ҳатто айрим олинган иқтисодий кўрсаткичга бир қанча сабаблар таъсир кўрсатади. Бинобарин, бу сабаблар ҳаракатини аниқлаш жуда ҳам мураккабдир. Шу сабабли асосий ва ҳал қилувчи сабаб ва омиллар таъсирини аниқлаш керак. Шундай қилиб, таҳлилнинг дастлабки шарти хўжалик фаолиятига таъсир этувчи сабабларни иқтисодий белгиларига қараб тўғри туркумлаш зарур. Масалан, товар маҳсулоти ҳажмининг ўсиш суръатига таъсир этувчи омиллар уч гуруҳга умумлаштирилади:

1) **Мехнат омиллари.** Бунга корxonанинг ишчи кучи билан таъминланиши, иш вақтидан фойдаланиш ва мехнат унумдорлиги киради.

2) **Мехнат воситалари** омилига эса корxonанинг асосий фондлар билан қай даражада таъминланганлиги, уларнинг ҳажми, структураси (тузилиши), ўсиш суръатлари, техник ҳолати ва улардан фойдаланишнинг самарадорлик даражаси сингари масалалар киради.

3) **Мехнат предметлари омиллари.** Буларга корxonанинг хом ашё ва асосий материаллар билан таъминланганлиги, улардан фойдаланиш, самарадорлик даражаси каби масалалар киради. Юқорида санаб ўтилган омиллар ўзига хос мустақил маънога эга бўлиши билан бирга ўзаро бир-бири билан узвий равишда боғлангандир.

3.3. Иқтисодий таҳлилнинг махсус усуллари

Таҳлилнинг усули унга бўйсинувчи махсус усуллар орқали ифодаланилади. Корxonалар фаолиятини таҳлил қилишда турли махсус усуллар қўлланилади. Шулардан энг асосийлари қуйидагилардир:

а) таққослаш усули - корxона фаолиятини таҳлил қилишнинг энг асосий усулидир, зеро «барча нарса таққослашда аниқланади». Таққослаш усуллари санаб ўтамыз:

- ҳақиқатдаги кўрсаткичларни бизнес-режа даражасидаги кўрсаткичлар билан таққослаш натижасида бизнес-режанинг бажарилиш даражаси ва сифати аниқланади;

- жорий йилда амалдаги кўрсаткичларни ўтган давр ҳисоботи билан таққослаш натижасида ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръати аниқланади;

- ишлаб чиқаришда энг мукамал намунага эга бўлган корxonанинг иқтисодий модели билан таққослаш. Бу ўринда таққослаш комплекс тарзда олиб борилмайди, балки ушбу корxonанинг айрим кўрсаткичлари билан таққосланади.

- корxона ишининг якуни, илғор техник - иқтисодий меъёрлар, ўтган давр ҳисоботи айрим даврларда қилинган ишларнинг энг яхши натижалари ушбу корxonанинг илғор участкаларидаги иш натижалари, корxона ҳамда ушбу тармоқдаги илғор ишчиларнинг иш натижалари билан таққослаш;

- ушбу корxonанинг кўрсаткичлари тармоқ бўйича аниқланган ўртача кўрсаткичлар билан таққосланади.

б) гуруҳлаштириш. У ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий текширишнинг ажралмас қисми бўлиб ҳисобланади. Гуруҳлаштириш,

айниқса, амалий жиҳатдан ишлаб чиқаришда кенг қўлланилади. Масалан, юқорида таъкидланганидек товар маҳсулоти ишлаб чиқаришга таъсир қилувчи омилларни гуруҳлаштириш (меҳнат, меҳнат воситалари ва меҳнат предметлари омиллари) мисол бўлади.

в) етакчи халқани ажратиб қўйиш усули. Корхона фаолияти таҳлил қилинаётган вақтда ниҳоятда кўп далил ва ҳодисалар учрайдики, уларни тўла таҳлил қилиш имкони йўқлиги учун бу усулдан фойдаланилади. Бу усул у ёки бу ҳодисаларнинг сабабини аниқлашдан ташқари техникани ҳамда ишлаб чиқаришни ташкил этишни янада такомиллаштириш вазифаларини муваффақиятли ҳал этиш имконини беради;

г) мутлақ ва нисбий миқдорлар. Мутлақ миқдорлар орқали иқтисодий кўрсаткичларнинг умумий ҳажми аниқланади. Нисбий кўрсаткичлар эса бизнес-режанинг бажариш даражасини ва ишлаб чиқаришни ривожлантириш суръатини белгилайди.

д) динамика методи. Муҳим ҳодисалар, жараёнларнинг ҳар бирини ривожланишида, деб қараш кераклигини кўрсатади. Демак, бу таҳлил қилиш жараёнида корхона фаолияти ривожланаётганда, деб қаралади ва бу билан унинг ишидаги айрим ўзгаришлари очилади;

е) индекслар. Улар ёрдамида маълумотларни қатор йиллар бўйича таққослаш мумкин. Бу ўринда базали ва занжирсимон индекслардан фойдаланилади.

ж) бартараф этиш (элиминирование) усули. Хўжалик фаолиятига юқорида айтиб ўтилгандек жуда кўп омиллар таъсир қилади: асосий, кўшимча, ташқи ва ҳоказо. Бу усул ёрдамида ушбу омилларни бир-биридан ажратиб, алоҳида таҳлил қилишга имкон беради. Ушбу усул турли усуллар билан амалга оширилади, жумладан, занжирли боғланиш усули билан ҳам.

з) занжирли боғланиш усули. Бу усулнинг моҳияти қуйидагидан иборат: яъни ҳисоб формуласи таркибига кирган ўтган йил доирасидаги айрим олинган миқдорий кўрсаткичларини айнан шу кўрсаткичларнинг ҳақиқатдаги даражасига кетма-кет алмаштирилади. У ёки бу омилнинг таъсири кетма-кет айириш йўли билан аниқланади: иккинчи ҳисобдан биринчи ҳисоб айрилади, учинчи ҳисобдан иккинчи ҳисоб айрилади ва ҳоказо. Биринчи ҳисобда ҳамма кўрсаткичлар ўтган йил доирасида олинади, сўнгги ҳисобда эса - ҳақиқатдаги бажарилиши.

к) мутлоқ фарқ усули. Бу усулни қўллаш моҳияти қуйидагича: миқдор омилида бўлган фарқни сифат омилини ўтган йилдаги даражасига кўпайтирилади, сифат омилида бўлган фарқни эса миқдор омилини ҳақиқатдаги даражасига кўпайтирилади.

л) таҳлилда кўп қўлланиладиган усул - кўрсаткичларнинг ўсиш суръати бўйича фарқни аниқлаш усулидир. Бу усул занжирли алмаштириш усулининг бир туридир.

м) баланс усули - Бу усул хом ашё (материал) нинг келиши ва ундан фойдаланиш йўналиши ўртасидаги нисбатни аниқлашга, шунингдек, иш вақти, ускуналарнинг ишлаши ва бошқалардан фойдаланишни ўрганиш учун хизмат қилади.

Назорат учун саволлар ва топшириқлар

1. Иқтисодий таҳлил фанининг усули тўғрисида умумий тушунча.
2. Иқтисодий таҳлил усулининг ўзига хос хусусиятлари.
3. Хўжалик фаолиятига таъсир қилувчи омиллар тушунчаси ва уларни туркумлаш.
4. Таҳлилда қўлланиладиган кўрсаткичларни туркумлаш.
5. Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган махсус усуллар.

4-МАВЗУ. ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛНИНГ ТУРЛАРИ, УЛАРНИНГ АХБОРОТ МАНБАЛАРИ ВА ИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛ ИШЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Режа

- 4.1. Хўжалик фаолиятини таҳлил қилишнинг турларини туркумлаш ва уларнинг бошқарув функцияси.
- 4.2. Хўжалик фаолиятини жорий (ретроспектив) ва тезкор таҳлили.
- 4.3. Истиқбол таҳлили, молия ва техник таҳлил
- 4.4. Иқтисодий таҳлилнинг асосий ахборот манбалари.
- 4.5. Иқтисодий таҳлилнинг бошқичлари ва иқтисодий таҳлил дастурини тузиш.
- 4.6. Иқтисодий таҳлил учун материалларни тайёрлаш

4.1. Хўжалик фаолиятини таҳлил қилишнинг турларини туркумлаш ва уларнинг бошқарув функцияси.

Таҳлил турларини туркумлаш - уларни умумлаштириш ва бир тизимга келтиришга, энг муҳим томонларини аниқлашга ҳамда ушбу фаннинг истиқболда янада такомиллаштириш учун кенг имконият очиб беради. Таҳлил турларини гуруҳлаштириш белгиларига қуйидагиларни киритиш мумкин: таҳлилнинг вазифалари, уни ўтказиш муддати, қабул қилинадиган қарорларнинг характери, корхоналар фаолиятини ўрганишнинг асосий томонлари, резервларни аниқлаш усуллари, ўрганиладиган объект, таҳлил қилувчи субъект, ўрганиладиган ҳодисаларнинг кўлами, ахборотларни қайта ишлаш усуллари кабилар. Барча турдаги таҳлилнинг турлари уларнинг бажарган вазифаларига қараб қуйидаги гуруҳларга умумлаштирилади: бизнес-режанинг тиғизлиги ва асосланганлигини баҳолаш ва унинг бажарилишини назорат қилиш, эришиладиган натижаларни олдиндан айтиб бериш ва эришилган натижаларга объектив баҳо бериш ва шу мақсадда корхона фаолиятига боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган сабабларни аниқ белгилаш, ички хўжалик ҳисоби якунини ўтказиш, резервларни аниқлаш ва уларни ишлаб чиқаришга жалб этиш, келгусида режалаштириш учун асос (база)ни аниқлаш, оптимал бошқарув қарорларини қабул қилиш учун таҳлилий вариантларни тайёрлаш.

4.2. Хўжалик фаолиятини жорий (ретроспектив) ва тезкор таҳлили.

Хўжалик фаолиятининг жорий (ретроспектив) таҳлили. Корхоналарнинг амалий фаолиятида асосан жорий таҳлил ўтказиш усули тўла ишлаб чиқилган. Жорий таҳлил корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда расмий жиҳатдан қабул қилинган ҳисоботга таянган ҳолда уларнинг ойлик, кварталлик, йиллик ва қатор йиллар таҳлил қилинади. Жорий таҳлилнинг асосий вазифаси хўжалик фаолиятида эришилган пировард натижаларга объектив баҳо бериш, фойдаланилмаган ички хўжалик резервларини комплекс тарзда аниқлаш ва уларни келгусида ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга жалб этиш ҳисобланади.

Жорий таҳлилнинг кенг кўламда қўлланишига қуйидагилар сабаб бўлди: биринчидан, таҳлилнинг барча вазифалари бизнес-режанинг тиғизлиги ва асосланганлиги, унинг бажарилишини назорат қилиш, хўжалик фаолиятида эришиладиган натижаларни олдиндан айтиб бериш, меҳнат, моддий ва молия ресурсларидан самарали фойдаланиш ва ҳоказолар жорий таҳлил зиммасига тушади; иккинчидан, жорий таҳлилнинг кенг кўламда қўлланилишига барча корхоналарнинг тасдиқланган ягона ҳисобот шаклларига асосан юқори ташкилот, статистика, молия ва солиқ органлари, давлат банкига ҳисобот топшириш вазифасининг зарурлиги; учинчидан, жорий таҳлилнинг бажариладиган таҳлилий ишларда тутган салмоғи 90 фоизни ташкил қилади, чунки дастлабки ва тезкор таҳлилни ўтказиш усули ҳали тўла ишлаб чиқилмаган; тўртинчидан, жорий таҳлилда корхонанинг хўжалик фаолияти чуқур, ҳар томонлама ўтказилади, чунки таҳлилий ходимнинг ихтириёрида барча ахборотлар манбаи муҳайё; бешинчидан, хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш тарихан жорий таҳлилдан бошланган; олтинчидан, иқтисодий олий ўқув юртларида мутахассисларни тайёрлаш ҳам жорий таҳлил асосида олиб борилади.

Жорий таҳлилнинг дастлабки ва тезкор таҳлилдан устунлиги шундаки, уни ўтказишда ахборотлар тизими системали ва комплекс характерга эга бўлиб, расмий жиҳатдан қабул қилинган бухгалтерия ва статистика ҳисоботларига асосланади. Жорий таҳлилнинг камчилиги шундан иборатки, таҳлил хўжалик фаолиятида камчилик ва хато рўй бериб бўлгандан сўнг бошланади.

Тезкор таҳлил корхонанинг хўжалик фаолиятини бошқаришда шу кундаги ишлаб чиқариш жараёнини тезкор тарзда бошқаришда қўлланилади. Бу қисқа муддатли таҳлил бўлиб, ишлаб чиқариш жараёнида рўй берган четга чиқишларни тезкорлик билан аниқлаб, уни бартараф қилиш чора - тадбирларини кўради. Тезкор таҳлилнинг асосий вазифаси топшириқларни мунтазам назорат қилиш, маҳсулотни ишлаб чиқариш ва уни сотиш жараёнини кунда аниқлаш, шу кундаги ишлаб чиқариш резервларини ўз вақтида аниқлаш ва уларнинг ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга жалб қилиш ҳисобланади. Тезкор таҳлил жорий таҳлилдан фарқли ўлароқ у асосан бошланғич маълумотларга асосланади.

Тезкор таҳлил ўз ичига қуйидагиларни олади:

-корхонанинг асосий миқдор ва сифат кўрсаткичлари бўйича ҳамда унинг бўлинмалари сменада, суткада, беш кунликда ва декадаларда четга чиқишини аниқлаш;

-меъёрдан чиқишга таъсир қилувчи омилларни аниқлаш;

-камчиликларга йўл қўйган жавобгар шахсларни аниқлаш;

-салбий омилларни бартараф қилиш учун тадбирлар ишлаб чиқиш;

-кўрсатилган вақтда эришилган натижаларни яқунлаш ва «Тор» жой ва илғор бўғинларни аниқлаш.

4.3. Истиқбол таҳлили, молия ва техник таҳлил

Истиқбол таҳлили, деганда хўжалик юритувчи субъектнинг келгуси фаолиятини олдиндан ўрганиш, бўладиган жараёнларни олдиндан белгилаш мақсадида амалга ошириладиган таҳлил тушунилади. Масалан, хўжалик юритувчи субъект бизнес-режани тузиш учун ўз фаолиятини нима билан яқунлаши тўғрисида аниқ тушунча ва кўрсаткичларга эга бўлиши керак. Бу эса истиқбол таҳлили орқали амалга оширилади. Ҳозирги пайтда уни лойиҳа таҳлили, ҳам деб атамоқдалар.

Молия – иқтисодий таҳлил. Ушбу таҳлилнинг моҳияти умумий қиймат кўрсаткичлар тизимини ўрганиш ва корхоналарнинг молиявий фаолияти натижаларини таҳлил қилиш билан ифодаланади. Молия-иқтисодий таҳлилга хос муҳим хусусиятлардан бири - бу асосий ахборот олиш манбалари. Молия вазирлиги томонидан тасдиқланган ягона ҳисобот шаклларида кўлланилиш ҳисобланади. Шундай қилиб, молия-иқтисодий таҳлилнинг предмети корхоналар хўжалик фаолиятининг турли томонлари, хўжалик юритиш жараёни, иқтисодий кўрсаткичларнинг бир-бири билан сабабий боғланиши ҳисобланади.

Молия-иқтисодий таҳлилнинг субъекти - бу корхона, вазирлик, бошқарма, молия-кредит идоралари ва статистика органларининг иқтисодий бўлинмалари ҳисобланади.

Шу билан бирга корхона таҳлилнинг объекти ҳам ҳисобланиб, уларнинг фаолияти юқори ташкилот, молия-кредит ва статистика органлари томонидан ўрганилади. Масалан, молия органлари корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилишда асосий эътиборни бизнес-режанинг бажарилиши, айланма маблағларининг ҳолати, фойда бўйича бизнес-режанинг бажарилиши, давлат бюджетига тушадиган тўлов мажбуриятларининг бажарилишига қаратадилар. Кредит тизими эса корхоналар ўз айланма маблағлари ҳолатини, олинган кредитнинг товар-моддий бойликлар билан таъминланганлигини, тўлов интизомининг бажарилиши каби масалаларга қаратади.

Ўрганиладиган масалаларга қараб молия-иқтисодий таҳлил **тўла ёки танланма характерга** эга бўлиши мумкин. Молия-иқтисодий таҳлилнинг ўтказиш муддатлари кунлик, хафталик, декадалик, ойлик, кварталлик, йиллик бўлади. **Молия-иқтисодий таҳлилнинг турлари:** дастлабки, тезкор ва жорий таҳлилдан иборат.

Техник-иқтисодий таҳлил. Ушбу таҳлил комплекс иқтисодий таҳлил ва муҳандислик таҳлилнинг бирикиши асосида ҳосил бўлган. Техника-иқтисодий таҳлил 3 йўналишда олиб борилади: а) ишлаб чиқаришнинг техник даражасини таҳлил қилиш; б) ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, меҳнат ва бошқарувни таҳлил қилиш; в) ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг техник даражасини таҳлил қилиш.

Корхонанинг техник даражасини таҳлил қилиш жараёнида корхонанинг ишлаб чиқариш базасини ривожлантириш даражасини, илғор технология жараёнларини жорий қилиш, ишлаб чиқаришни комплекс механизатсиялаш ва автоматлаштириш, қўл меҳнатини тўла механизатсиялаш, замонавийлаштириш каби масалалар киради.

Ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, меҳнат ва бошқарув масалаларини таҳлил қилиш жараёнида қўлланилаётган бошқарув шакллариининг прогрессивлиги (илғорлиги), бошқарув тизимининг самарадорлиги, бошқарув шакллариининг илғорлиги, бошқарув тизимининг самарадорлиги, бошқарув аппаратини қисқартириш каби ечимлар ҳал этилади.

Маҳсулотнинг техник даражасини таҳлил қилиш жараёнида истеъмолчилар талабларини ҳисобга олган ҳолда юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш, уларнинг техник ва иқтисодий кўрсаткичлари республикамизда ва чет елларда ишлаб чиқарилган энг яхши (юқори) намуналари билан таққослаш.

Маҳсулотнинг техник даражаси уларни аттестатсия қилиш орқали аниқланади. Техника-иқтисодий таҳлил иқтисодчилар, техниклар, муҳандислар, мутахассислардан тузилган комплекс бригада орқали амалга оширилади.

Таққослама (корхоналараро) таҳлил. Таққослаш - бу иқтисодий таҳлилнинг энг кўп қўлланиладиган усулидир. Таққослама таҳлилнинг 2 асосий тури мавжуд: ички корхона таҳлили, яъни таҳлилнинг объекти сифатида шу корхонага тааллуқли хўжалик жараёни ўрганилади; корхоналараро, қачонки бир қатор корхоналарнинг хўжалик фаолияти таҳлил қилиниб, тармоқдаги илғор тажриба ўрганилади.

Таққослама корхоналараро таҳлилнинг моҳияти алоҳида олинган корхоналарнинг хўжалик фаолиятини уларнинг кўрсаткичларини ҳар томонлама ўрганиб, эришилган натижалар даражасини холис фарқлаш ва иқтисодий кўрсаткичларга таъсир қилувчи асосий омилларни аниқлаш ҳамда илғор тажрибаларни ишлаб чиқаришга тадбиқ қилиш натижасида ички хўжалик резервларини аниқлашдан иборатдир.

Таққослама таҳлил корхонанинг барча иқтисодий кўрсаткичларини ўз ичига олиши мумкин ёки бошқача сўз билан айтганда комплекс характерга эга бўлади. Таққослама таҳлилнинг мазмуни қўйилган мақсад ва текшириладиган объектга қараб қуйидагича туркумланади:

-объект бўйича (корхона, цехлар, ишлаб чиқариш участкаси, иш жойи);

-мавзунинг (тема) мазмуни бўйича - меҳнат предметлари, меҳнат воситалари, меҳнат ва молия ресурсларини таҳлил қилиш ва ҳоказо;

-таҳлилни ўтказиш доираси - комплекс таҳлил ва махсус (тематик) таҳлил.

Таққослама таҳлилнинг энг муҳим услубий масалалардан бири ўрганиладиган объектни бир-бири билан солиштириш шартларига риоя қилишдир.

Функционал – қиймат таҳлили. Маҳсулот таннархини камайтириш борасида кераксиз ва ортиқча харажатларни минимал даражага келтириш маҳсулот ишлаб чиқаришни лойиҳалаштириш ва уни ишлаб чиқариш чоғида ҳар томонлама ҳисобга олиш керак. Бу масалани ижобий ҳал қилишда ФҚТ асқатади. ФҚТ - объектни (маҳсулот) технологик ва меҳнат жараёнлари тизимли тарзда тадқиқ қилиб, меҳнат ва моддий ресурслардан самарали фойдаланишга қаратилган чора - тадбирларни ишлаб чиқади.

ФҚТ нинг асосий мақсади-илмий-тадқиқот ва тажриба конструкторлик ишлари чоғида янги хил маҳсулотларни лойиҳалаштириш ва уларни ўзлаштиришда ортиқча харажатларнинг юзага келишига йўл қўймаслик; ишлаб чиқариш босқичида лойиҳа бўйича кўзда тутилган харажатлар даражасидан четга чиқмасликни; буюмни қўллаш босқичида оқланмаган эксплуатацион харажат ва йўқотишларни бартараф қилиш ва ниҳоят, буюмларни утилизация (чиқитга) чиқариш босқичида чиқитга чиқарилган буюмларни қайта ишлаб, улардан фойдаланиш жараёнини ўз ичига олади.

ФҚТ нинг энг муҳим тамойиллари қуйидагилардан иборат:

- объектга комплекс тарзда ёндашиш;
- объект ҳолатини ўрганилганда жамоа ижодий тафаккурини ҳар томонлама фаоллаштириш (фикрлар ҳужуми);

- ФҚТ барча босқичларида техникавий ва ташкилий ечимларни баҳолашда функционал керакли ва ортиқча харажатларни аниқлаш.

ФҚТ ўтказиш қуйидаги босқичларга бўлинади:

- таҳлил қилиш объектини танлаш (маҳсулот конструктсияси, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, технологик жараён, бошқарув ва ҳисоб тизими кабилар);

- таҳлилнинг мақсади ва вазифаларини асослаш (рентабеллик даражасини ошириш, ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш, жаҳон бозорида маҳсулотларнинг рақобатбардошлик қобилиятини ошириш, хом-ашё, материаллар ва электр қувватини тежаш, ишлаб чиқаришдаги «тор» жойларни бартараф қилиш, импорт ва таҳчил маҳсулотларни ишлатишдан воз кечиш);

- таҳлил объекти тўғрисида маълумотларни йиғиш ва асосий, қўшимча ҳамда кераксиз функцияларни аниқлаш;

- ижодий ёндашиш ва ностандарт тафаккур қилиш;

- функционал-қиймат таҳлилинини қўллаш натижасида олинadиган иқтисодий самарани аниқлаш;

- қабул қилинган қарорларни ишлаб чиқаришга жорий қилиш.

4.4. Иқтисодий таҳлилнинг асосий ахборот манбалари.

Иқтисодий таҳлилнинг асосий ахборот манбаълари қуйидагилар;
бизнес - режа маълумотлари,

- ✓ бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи,
- ✓ статистик ҳисоб ва ҳисобот, оператив (тезкор) ҳисоб
- ✓ ва ҳисобот, ҳисобдан ташқари маълумотлар.

Ушбу санаб ўтилган маълумотлар ичида энг асосийси бухгалтерия ҳисоби ва ҳисобот ҳисобланади, чунки тахминан 70 фоиз маълумотларни иқтисодий таҳлил бухгалтерия ҳисобидан олади.

Таҳлил қилиш жараёнида ҳисобдан ташқари маълумотлардан ҳам фойдаланиш катта самара беради. Таҳлил қилиш жараёнида ҳисобдан ташқари маълумотлардан ҳам фойдаланиш катта самара беради. Буларга: текшириш ва тафтиш актлари, молия ва солиқ идоралари, банкнинг бажарган таҳлил натижалари, лаборатория ва таъбиқат назорати материаллари, корхона меҳнат жамоасининг умумий мажлис материаллари киради.

Иқтисодий таҳлил қилишнинг самараси авваламбор, ҳисобот маълумотларининг сифатига боғлиқ.

Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган маълумотлар манбаларини тўғрилигини текшириш усуллари. Иқтисодий таҳлил қилишнинг самараси авваламбор, ҳисобот маълумотларининг сифатига боғлиқ. Шунинг учун ҳисоб ва ҳисобот материалларини текшириш керак. Амалда маълумотларни текширишнинг бир неча усуллари мавжуд:

1. Ҳисоботларни тузиш қоидаларига амал қилиш. Ушбу текшириш ўз ичига қуйидагиларни олади: ҳисобот шакллариининг тўғри тўлдирилиши ва уларнинг Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Ўзбекистон Давлат Статистика қўмитаси томонидан тасдиқланган шаклларга мос келиши, айрим миқдорий кўрсаткичларни аниқлашда арифметика амалларини тўғри қўлланилганлиги кабилар. Ҳисобот шакллари ва ҳужжатларда ҳеч қандай тузатиш ёки рақамларни ўчириб қайта ёзиш асло мумкин эмас.

2. Турли ҳисобот шаклларида бериладиган иқтисодий кўрсаткичлар суммасининг бир - бирига мос келиши. Ушбу текширишнинг моҳияти қуйидагидан иборат: Бир қанча иқтисодий кўрсаткичлар турли ҳисобот шаклларида берилади ва бинобарин, ҳисобот тузишда ана шу иқтисодий кўрсаткичлар суммаси бир-бирига тўғри келиши шарт. Масалан, устав капиталининг миқдори 1-шакл (баланс) ва 5-шакл (хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот) ёки асосий фондларнинг суммаси 1-шакл (баланс) ва 3-шакл (Асосий воситаларнинг ҳаракати тўғрисида ҳисобот) берилади ва ҳ.к.

4.5. Иқтисодий таҳлилнинг босқичлари ва иқтисодий таҳлил дастурини тузиш.

Таҳлилий жараённи муваффақиятли ўтказишнинг гарови уни ҳар томонлама пухта ташкил қилишдир. Таҳлилий жараён қуйидаги босқичлардан иборат: а) таҳлил дастурини тузиш; б) таҳлил учун

маълумотларни ва уларни текшириш; кўрсаткичларни танлаш ва ҳисоблаш; в) кўрсаткичларни таҳлилий жиҳатдан қайта ишлаш ва таққослаш.; г) таҳлил натижаларини умумлаштириш ва корхона ҳамда ташкилотлар фаолиятида содир бўлган камчиликларни бартараф қилиш учун чора ва тадбирлар ишлаб чиқиш ҳамда аниқланган ички хўжалик резервларидан фойдаланиш.

Дастурсиз бажариладиган таҳлил, ёхуд ўрганиладиган масалалар кўламини аниқ белгиламаслик ўз навбатида таҳлил натижаларига путур етказди. Шунинг учун таҳлилий ишларни ташкил қилиш борасидаги энг масулиятли вазифа - иқтисодий таҳлил дастурини тузиш ҳисобланади.

Иқтисодий таҳлил дастурини тузиш. Таҳлил дастурининг ҳажми ва мазмуни ундан кўзланган мақсадга боғлиқ. Масалан, таҳлил комплекс тарзда ўтказилиши мумкин. Хўжалик фаолиятининг комплекс таҳлили деб хўжалик фаолиятини бўлақларга бўлиб, бир-бирига боғлиқ ҳолда батафсил ўрганишга айтилади. Бунда корхона ва ташкилотлар фаолиятини ҳамма томонлари чуқур ўрганилади. Ёки ишнинг қандайдир бир томонини ўз ичига олган тематик (танланма) таҳлил бўлади. Комплекс таҳлил ўтказилганда ойлик, кварталлик ва йиллик ҳисобот материаллари асосида таҳлилий баёнот ёзишда қўлланиладиган жадваллар макети юқори ташкилот томонидан тасдиқланиши керак. Агар танланма таҳлил ўтказилса, у ҳолда дастурда унинг мавзуи, ҳажми қандай манбаларга ва маълумотларга асосланиши, таҳлилни бажарувчи шахс, ишнинг бажарилиш муддати кўрсатилиши керак.

4.6. Иқтисодий таҳлил учун материалларни тайёрлаш.

Жорий ҳисобда берилмайдиган маълумотларни аниқлаш катта аҳамиятга молик. Масалан, ишчиларнинг бекор туриб қолиш сабабларини аниқлаш учун бевосита кузатув олиб бориш керак. Бунда иш кунини фотография қилиш орқали ёки ушбу участкада банд бўлган ишчилар, муҳандислар ва бошқа ходимларнинг фикр ва мулоҳазаларини билиш орқали юқорида айтилган камчиликларнинг сабаблари аниқланади. У ёки бу ахборотлар манбаидан фойдаланиш таҳлил дастурини тузишда ҳисобга олиниши керак. Маълумотларнинг тўғрилигини ва аниқлигини текширишдан сўнг уларни қайта ишлашга ўтилади.

Таҳлилий ҳисоблар ва таҳлил натижаларини расмийлаштириш. Ҳисобот маълумотларини таҳлилий жиҳатдан қайта ишлаш усулларида бири таҳлилий жадвалларни тузиш ҳисобланади. Жадвалга таҳлил қилинадиган кўрсаткичларнинг база ва амалдаги даражаси киритилади, мутлақ фарқ аниқланади, кўрсаткичларнинг ўсиш суръати аниқланади ҳамда тегишли хулоса ёзилади. Таҳлилий жадвалларнинг устунлиги ва афзаллиги шундан иборатки, у ҳам бўлса, кўрсаткичларнинг ўзаро боғланиши жуда ҳам аниқ ва кўргазмали тарзда намоён бўлади.

Таҳлилнинг сўнгги босқичи унинг натижаларини расмийлаштириш ҳисобланади. Таҳлил натижаларига асосланган ҳолда маълумотнома ёки изоҳнома ёзилади. Изоҳномада корхона ва ташкилотларнинг хўжалик фаолиятида қўлга киритилган ютуқлари ва йўл қўйган камчиликларини

бартараф қилиш йўллари кўрсатилади. Бу ўринда айниқса, аниқланган ички хўжалик резервларни ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга жалб этиш йўллари кўрсатилади.

Корхоналарнинг фаолиятини иқтисодий таҳлил қилишда қатнашадиган субъектлар. Корхона ва ташкилотларнинг хўжалик ва молиявий фаолияти авваламбор, ушбу корхонанинг ходимлари томонидан таҳлил қилинади. Корхоналарнинг хўжалик ва молиявий ҳолатини таҳлил қилиш асосан режа-иқтисод, бухгалтерия ва молия бўлимларининг вазифасидир. Корхона ва ташкилотларнинг фаолиятини иқтисодий таҳлил қилиш бевосита юқори ташкилотларнинг вазифаси ҳам бўлиб, улар корхоналар ҳисоботини тасдиқлайдилар, ҳамда уларнинг ишлаб чиқариш, хўжалик ва молиявий фаолиятини объектив (холисона) баҳолаб, тегишли қарорлар қабул қиладилар. Иқтисодий таҳлил қилиш билан молия ва солиқ идоралари, банк ходимлари ҳам шуғулланадилар. Ҳозирги кунда хўжалик субъектларининг молиявий-хўжалик фаолиятини таҳлили масалалари билан бевосита аудиторлик компаниялари ҳам шуғулланмоқда. Статистика идоралари ҳам иқтисодий таҳлил билан шуғулланадилар. Улар қабул қилинган ҳисобот ва статистик маълумотларни статистика усуллари билан қайта ишлаб вазирликлар ва бошқармаларни йиғма ахборот материаллари билан таъминлайдилар.

Назорат учун саволлар ва топшириқлар

1. Иқтисодий таҳлил турларини туркумлаш.
2. Жорий (ретроспектив), тезкор ва истиқболли таҳлилни ташкил этиш усулининг ўзига хос хусусиятлари.
3. Хўжаликлараро таққослама таҳлилни ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари.
4. Функционал қиймат таҳлилинини ташкил этиш ва унинг услуги.
5. Иқтисодий таҳлилнинг асосий манбалари.
6. Иқтисодий таҳлилда қўлланиладиган маълумотлар манбаларининг тўғрилигини текшириш усуллари.
7. Таҳлилий жадвалларга маълумотлар тайёрлаш.
8. Молиявий ҳисобот шаклларида бериладиган иқтисодий кўрсаткичлар суммасининг бир-бирига мос келиши нима ?
9. Иқтисодий таҳлилнинг сўнги босқичи қандай расмийлаштирилади ?
10. Таҳлилий ишларнинг асосий босқичлари ва уларнинг мантикий кетма-кетлиги.
11. Иқтисодий таҳлил дастурини тузиш.
12. Иқтисодий таҳлил учун материаллар тўплаш ва уларни қайта ишлаш.
13. Иқтисодий таҳлил қилиш билан мукамал тарзда ким шуғулланади?
14. Иқтисодий таҳлилда қатнашадиган субъектлар.

5-МАВЗУ. КОРХОНАЛАРНИНГ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ФАОЛИЯТИНИ ИФОДАЛОВЧИ КЎРСАТКИЧЛАРНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ УСУЛЛАРИ

Режа

5.1. Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилишга системали (тизимли) ёндашиш.

5.2. Комплекс иқтисодий таҳлилни ўтказиш тартиби.

5.3. Маҳсулотни ишлаб чиқариш ва уни сотишни таҳлил қилиш усуллари асослари.

5.4. Корхоналарни меҳнат ресурслари билан таъминланиши ва улардан самарали фойдаланишни таҳлил қилиш усуллари асослари

5.5. Асосий фондларнинг таркибини, ҳолатини ва улардан самарали фойдаланишни таҳлил қилиш усуллари асослари.

5.6. Саноат корхоналарининг моддий ресурслар билан таъминланишини ва улардан фойдаланишни таҳлил қилиш усуллари асослари.

5.7. Маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича ички хўжалик резервларини аниқлаш усули

5.8. Ердан фойдаланиш кўрсаткичларини таҳлил қилишнинг услубий асослари.

5.9. Корхона иқтисодий салоҳиятини таҳлил қилиш усуллари асослари.

5.10. Маҳсулот таннархини таҳлил қилиш усуллари асослари

5.1. Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилишга системали (тизимли) ёндашиш.

Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини системали таҳлил қилиш тартибини узвий равишда ўзаро бир-бири билан боғланган 3 гуруҳ ишлаб чиқариш ресурслари мисолида яққол кўришимиз мумкин. Буларга ишлаб чиқариш ресурслари, ишлаб чиқариш жараёни ва тайёр маҳсулот киради. Ушбу тизимга кириш моддий буюмлар оқими (меҳнат воситалари ва меҳнат предметлари) ҳамда меҳнат ресурслари оқими орқали амалга ошади. Тизимдан чиқиш эса тайёр маҳсулотни ишлаб чиқариш билан ўз ифодасини топади.

Тизимли таҳлилни ўтказишнинг дастлабки шarti корхоналарнинг фаолиятини баҳоловчи синтетик ва таҳлилий кўрсаткичларни аниқлашдир. Ушбу кўрсаткичларни танлаш ва саралаш системали иқтисодий таҳлил ўтказишнинг иккинчи босқичида амалга оширилади. Системали иқтисодий таҳлилнинг учинчи босқичида тизимнинг умумий тасвири тузилиб, унда унинг бош (таркибий қисми), функциялари, ўзаро боғланиши ҳамда бош компонентига (таркибий қисмига) бўйсинувчи элементлар (унсурлар) ишлаб чиқилади. Мунтазам таҳлилнинг тўртинчи босқичида у ёки бу умумлашган кўрсаткичнинг ўзгаришига таъсир қилувчи омиллар аниқланади.

Тизимли иқтисодий таҳлилнинг бешинчи босқичида олдинги босқичдаги маълумотларга асосан иқтисодий модел тузилади. Системали

таҳлилнинг сўнги олтинчи босқичида модел асосида корхоналарнинг молия-хўжалик фаолиятига ҳолисона баҳо берилади ҳамда ички хўжалик резервларининг комплект суммаси аниқланади.

Ишлаб чиқариш ресурсларидан самарали фойдаланиш даражаси 3 ўлчамда намоён бўлади:

- ишлаб чиқарилган ва сотилган маҳсулотнинг ҳажми ва сифатида, зеро маҳсулот сифати қанча юқори бўлса, маҳсулот ҳажми ҳам шунча кўп бўлади;

- маҳсулот ишлаб чиқаришга кетган харажатлар миқдори, яъни маҳсулот таннарихида;

- асосий фондлар ва айланма маблағлар миқдориди.

5.2. Комплекс иқтисодий таҳлилни ўтказиш тартиби.

Хўжалик фаолиятининг комплекс таҳлили деб хўжалик фаолиятини бўлақларга бўлиб, бир-бирига боғлиқ ҳолда батафсил ўрганишга айтилади.

Корхона хўжалик фаолияти мураккаб, бир-бирига бевосита боғлиқ ижтимоий-иқтисодий жараёнлар мажмуасидан иборатдир. Шу боис бу жараёнларни батафсил ўрганмасдан туриб, уни бошқариш учун қулай, самарали тадбирлар ишлаб чиқиб бўлмайди. Шу туфайли хўжалик фаолиятини яхшилаш учун уни комплекс ҳолда атрофлича ўрганиш лозим. Бу масалани ўрганишда батафсил таҳлил билан комплекс таҳлилни фарқлаш керак. Батафсил таҳлил, деганда хўжалик фаолиятини (маконни) ёки бир иқтисодий кўрсаткичнинг бир-бирига боғлиқ ҳолда бир давр (замон) мобайнида ҳар томонлама ўрганишга айтилади.

К о м п л е к с таҳлилда эса ушбу батафсил таҳлилга мунтазам ёндашиш туфайлигина еришилади, яъни хўжалик фаолиятини яхлит ҳолда бир қанча давр мобайнида ўрганишдир. **К о м п л е к с** таҳлил бўлиш учун шу йилнинг ҳамма чоракларини ва шу ҳисобот йилида эришилган барча натижаларни батафсил **с и с т е м а л и** ўрганиш зарурдир. Демак, хўжалик фаолиятининг комплекс таҳлили хўжалик фаолиятини батафсил ўрганишга системали ёндашишдан иборат. Агар буни корхона мисолида ёритадиган бўлсак, корхонанинг хўжалик фаолиятини бир ҳисобот даври мобайнида тўлиқ ўрганиш **б а т а ф с и л** таҳлил бўлади. Уни алоҳида бўлимлари билан бир қанча даврлар бўйича батафсил ўрганиш комплекс таҳлил бўлади.

Комплекс таҳлилни ўтказиш босқичлари:

1. Комплекс таҳлил учун тегишли маълумотлар тўплаш учун тегишли маълумотлар тўплаш.

2. Таҳлил учун тегишли жадваллар тузиш ва кўрсаткичларнинг ўзгариши бўйича ҳисоб-китоб қилиш.

3. Кўрсаткичлар системасига асосан комплекс кўрсаткични аниқлаш.

4. Ҳар тармоқ бўйича ҳар бир кўрсаткичнинг ўзгаришига таъсир қилувчи омилларни аниқлаш ва ҳисоблаш.

5. Хўжалик фаолиятини яхшилаш учун резерв ва имкониятларни ахтариб топиш ва улардан фойдаланиш тадбирларини ишлаб чиқиш.

6. Хўжалик фаолиятини бошқариш учун тегишли маълумотлар тайёрлаб бериш. Таҳлил натижаси бўйича хулоса қилиб, тавсиялар ишлаб чиқиш.

5.3. Маҳсулотни ишлаб чиқариш ва уни сотишни таҳлил қилиш усуллари

Маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотишда таҳлилнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- маҳсулотни ишлаб чиқариш ва уни сотиш бўйича бизнес-режанинг асослилигини ва тўғрилигини аниқлаш;

- корхоналарнинг маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича ўсиш суръати, таркиби, хилма-хиллиги, сифати ва бир текисда ишлаб чиқаришга баҳо бериш;

- ўтган йилга нисбатан маҳсулот ҳажмининг ўсиши ва унинг сабабларини аниқлаш;

- тузилган шартнома мажбурияти асосида маҳсулотни етказиб бериш бўйича сотиш режасини бажарилишига баҳо бериш;

- маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотишни тез амалга ошириш бўйича резервларни аниқлаш кабилар.

Корхоналарнинг маҳсулот сотишини ифодаловчи асосий кўрсаткичлар қуйидагилардир:

- **корхонанинг ялпи маҳсулоти** - бу товар маҳсулоти қўшув тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиғи ҳамда корхонанинг ўзида тайёрланган ярим-фабрикатлар ва асбоблардан иборатдир;

- **товар маҳсулоти деганда**, барча ишлаб чиқариш босқичларини ўтган, тўла бутланган, техника назорати бўлиמידан ҳам ўтган ва оморга топширилган маҳсулот тушунилади;

- **сотилган маҳсулот деганда**, товарлар истеъмолчиларга жўнатилиб, унинг ҳақи мол юборувчиларнинг банкдаги ҳисоб-китоб рақамига ўтказилиши тушунилади.

Сотиш ҳажмининг ўсиш суръатига кўпгина омиллар таъсир этади. Буларга маҳсулот сифати, уни бир маромда ишлаб чиқариш, маҳсулотни ўз вақтида истеъмолчиларга жўнатиш, унинг ҳақини тўлаш, сотилмаган маҳсулотларнинг йил бошига ва йил охирига бўлган қолдиғи кабилар киради. Ишлаб чиқарилган ва сотилган маҳсулотларнинг бир-бирига боғлиқлигини текшириш учун товар балансини тузиш керак. Уни қуйидаги формула орқали ифода қилиш мумкин:

$$T1 + M = P + T2$$

Бу ерда:

T1 - сотилмаган маҳсулотларнинг йил бошига қолдиғи;

M - жорий йилда ишлаб чиқарилган товар маҳсулоти ҳажми;

P - жорий йилда сотилган маҳсулот ҳажми;

T2 - сотилмаган маҳсулотларнинг йил охирига бўлган қолдиғи.

Товар балансининг унсурлари бир-бири билан узвий равишда боғлиқ. Агар режага нисбатан йил бошига бўлган қолдиқ кўп бўлса, у ҳолда сотиш ҳажми ошади. Демак, сотиш ҳажмининг ўзгаришига товар маҳсулотини ишлаб чиқариш ва сотилмаган маҳсулотларнинг ўзгариши таъсир қилар экан. Энди юқорида берилган тенгликдан сотиш жараёнини қуйидагича ифода этиш мумкин:

$$P = T1 + M - T2$$

Маҳсулот ишлаб чиқаришни ифодаловчи кўрсаткичлар - соф маҳсулот, меъёрий соф маҳсулотларни таҳлил қилиш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Соф маҳсулот товар маҳсулот билан уни ишлаб чиқаришга қилинган моддий сарфлар ва асосий ишлаб чиқариш фондларининг амортизатсияси суммаси ўртасидаги фарқ сифатида аниқланади. Меъёрий соф маҳсулот ишлаб чиқаришдаги ишчиларнинг асосий ва қўшимча иш ҳақини, ижтимоий суғурта учун ажратмалар ва меъёрий фойдани жамлаш орқали аниқланади. Шартли соф маҳсулот бу соф маҳсулот қўшув асосий фондларнинг амортизациясидир.

Корхоналарнинг хўжалик фаолиятига баҳо берувчи муҳим мезон - сотиш режасининг шартнома мажбуриятини ҳисобга олган ҳолда бажарилиши бўлиб қолди. Мазкур кўрсаткич бўйича режанинг бажарилиш даражаси 100 фоиздан ошмайди, энг мақбўли 100 фоиздир.

Тузилган шартнома мажбуриятига асосан истеъмолчиларни зарур товарлар хилма-хиллиги билан таъминлаш сифат кўрсаткичи ҳисобланади. Корхоналар маҳсулот ишлаб чиқариш режасини нафақат қиймат ифодасида, балки белгиланган ассортиментни бўйича бажарилиши зарур. Корхона фаолиятига тўғри баҳо беришда маҳсулотнинг хилма-хиллиги бўйича бизнес-режанинг бажарилишини аниқлашда энг кам сон миқдорини ҳисобга олиш усули қўлланилади.

Маҳсулот сифати деганда, унинг барча мўлжалланган мақсадда фойдаланишга яроқли хусусиятлари мажмуаси тушунилади. Халқ хўжалиги тармоқларида маҳсулот сифатини баҳолашда турли кўрсаткичлар қўлланилади. Маҳсулот сифатини таҳлил қилишда фойдаланиладиган асосий кўрсаткичлар билан бир қаторда сифатсиз маҳсулот учун истеъмолчиларга тўланадиган жарималар, маҳсулотни кафолатли таъмирловчи устахоналарга сарфланадиган харажатлар каби кўрсаткичлар ҳам қўлланилади. Шундай қилиб, маҳсулот сифатини таҳлил қилиш усуллари таҳлил қилинаётган корхонанинг қайси тармоққа мансуб эканлигига боғлиқ экан.

Маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш бўйича дастурнинг бажарилишини таҳлил қилиш жараёнида маҳсулотни бир маромда ишлаб чиқаришни ташкил қилиш катта аҳамиятга эга. Маҳсулотни бир маромда ишлаб чиқариш деганда, уни тузилган жадвал асосида, маҳсулотнинг олдиндан аниқланган хилма-хиллиги ва сифатига мувофиқ етказиб бериш ва сотишни ўз вақтида таъминлаш тушунилади. Бир маромда маҳсулот ишлаб чиқаришнинг умумлашган кўрсаткичи бир меъёрда ишлаш коэффициенти

ҳисобланади, у жадвал бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш режаси бажарилган кунларни умумий иш кунига бўлиш билан аниқланади, одатда ой ҳисобида.

Товар маҳсулоти ишлаб чиқариш бўйича бизнес-режанинг бажарилиши кўпгина омилларга боғлиқ. Шунинг учун товар маҳсулоти ишлаб чиқариш бўйича бизнес-режанинг бажарилишига таъсир қилувчи омилларни таҳлил қилиш жараёнини осонлаштириш учун улар маълум иқтисодий белгиларига кўра 3 гуруҳга бўлинади:

1. Меҳнат омиллари. Бу омиллар таркибига корхоналарни ишчи кучи билан таъминлаш, иш вақтидан фойдаланиш ва меҳнат унумдорлиги каби масалалар киради.

2. Меҳнат воситалари омиллари. Буларга корхоналарнинг асосий фондлар билан таъминланиши, техник ҳолати ва улардан фойдаланиш самарадорлиги сингари масалалари киради.

3. Меҳнат буюмлари омиллари. Буларга корхоналарнинг хом ашё ва материаллар билан қай даражада таъминланганлиги, моддий-техника таъминотининг ҳолати ва моддий ресурслардан фойдаланиш самараси каби масалалар киради.

5.4. Корхоналарнинг меҳнат ресурслари билан таъминланиши ва улардан самарали фойдаланишни таҳлил қилиш усуллари

Корхоналарнинг иш кучи билан билан таъминланишини таҳлил қилишда ишловчи барча ходимларнинг таркиби аниқланади. Корхонанинг ишчи кучи билан қай даражада таъминланганлиги. Улар икки туркумга бўлинади: асосий фаолиятда ишловчи ва асосий бўлмаган фаолиятда хизмат қилувчи ходимлар. Ўз навбатда асосий фаолиятда хизмат қилувчи ходимлар қуйидаги тоифаларга бўлинади: ишчилар, хизматчилар, шу жумладан, раҳбарлар, мутахассислар ва бошқа хизматчилар. Ушбу қайд этилган ходимлар маҳсулот ишлаб чиқаришда бирдай қатнашмайдилар. Агар раҳбарлар, мутахассислар ва хизматчилар сони бўйича фақат мутлақ фарқ аниқланса, ишчилар сони бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш ўсиш суръатини ҳисобга олган ҳолда нисбий фарқ ҳам аниқланади. Нисбий камлик эса меҳнат унумдорлиги ўсганлигидан далолат беради.

Меҳнат унумдорлиги вақт бирлиги (соат, смена, ой, квартал, йил) ичида ишчилар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори ёки бир маҳсулот бирлигини ишлаб чиқаришга сарф қилинган вақт бирлиги билан ўлчанади.

Меҳнат унумдорлигини ҳисоблашда қуйидаги уч кўрсаткичдан фойдаланиш мумкин:

1. Натурал кўрсаткичлар.
2. Шартли-натурал кўрсаткичлар.
3. Пул (қиймат) кўрсаткичлари.

Меҳнат унумдорлиги моддий ишлаб чиқаришда вақт бирлиги давомида ҳосил қилинган маҳсулот миқдори билан ўлчанади. Бунда индивидуал корхона ва халқ хўжалиги кўламидаги меҳнат унумдорлиги фарқланади.

Ижтимоий меҳнат унумдорлиги моддий ишлаб чиқаришда банд бўлган ҳар бир ишловчи ҳисобига ҳосил қилинган миллий даромад миқдори билан ўлчанади. Саноат корхоналарида меҳнат унумдорлиги даражаси товар маҳсулотининг ҳажмини ишловчиларнинг сонига нисбати билан аниқланади. Таҳлил жараёнини чуқурлаштириш учун бир ишчига тўғри келадиган ўртача йиллик, кунлик ва соатлик иш унумдорлиги ҳам ҳисобланади. Ушбу кўрсаткичлар товар маҳсулоти ҳажмини мутаносиб тарзда ишчиларнинг рўйхатдаги сонига, ҳамма ишчилар томонидан бир йилда ишланган киши-кунларига ва киши-соатларига нисбати тариқасида аниқланади.

5.5. Асосий фондларнинг таркибини, ҳолатини ва улардан самарали фойдаланишни таҳлил қилиш усуллари

Корхоналар асосий фондларининг маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида бажарадиган роли бир хил эмас. Улар 2 қисмга бўлинади: - актив (фаол) асосий фондлар; - пассив (нофаол) асосий фондлар. Корхоналарнинг асосий фондлари билан таъминланганлигини таҳлил қилишда ларнинг актив ва пассив қисмининг салмоғи, ўтган йилларга нисбатан мутлоқ фарқ ҳамда ўсиш суръати аниқланади.

Асосий фондларнинг техник ҳолати қониқарсиз даражада бўлса, бу ўз навбатида асбоб- Асосий фондларнинг техник ҳолатини белгиловчи умумий кўрсаткичлардан бири - уларнинг эскириш коэффицентидир. Буни аниқлаш учун асосий фондларнинг эскириш суммаси уларнинг бошланғич қийматига бўлинади. Асосий фондларни янгилаш коэффицентини аниқлаш учун янги келган асосий фондлар суммасини асосий фондларнинг йил охирига бўлган қийматига бўлиш керак. Асосий фондларнинг чиқиб кетиши коэффицентини ҳисоблаш учун эса чиқиб кетган асосий фондлар суммасини уларнинг йил охирига бўлган қийматига бўлиш керак. Асосий фондларнинг ишга яроқлилиқ коэффицентини аниқлаш мумкин. Уни аниқлаш учун бирдан эскириш коэффицентини айириш керак, яъни 1 – Ек.

Маҳсулот ишлаб чиқариш дастурини муваффақиятли бажариш нафақат асосий фондларнинг таркиби, техник ҳолати, балки улардан самарали фойдаланишга кўп жиҳатдан боғлиқ. Асосий фондлардан фойдаланишнинг умумлаштирувчи кўрсаткичи фонддан олинadиган самара ҳисобланади. У асосий фондларнинг бир сўми ҳисобига қанча маҳсулот чиқарилганлигин кўрсатади. Фонд самараси куйидаги формула орқали ифодаланади:

Товар маҳсулоти (соф тушум) ҳажмини асосий фондларнинг қийматига бўлинади. Фонд самараси кўрсаткичининг акси фонд сиғими, деб аталади. Ушбу кўрсаткич асосий фондлар қийматини товар маҳсулоти ҳажмига нисбати тариқасида аниқланади.

5.6. Саноат корхоналарининг моддий ресурслар билан таъминланишини ва улардан фойдаланишни таҳлил қилиш усуллари

Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши ўз навбатида меҳнат буюмларининг ортишига олиб келади. Агар халқ хўжалигининг айрим тармоқларида (енгил саноат) моддий харажатларнинг ишлаб чиқариш харажатларида тутган салмоғи 80 фоизни ташкил этишини назарда тутсак, у ҳолда материал сарфини камайтиришнинг халқ хўжалигида нақадар катта аҳамиятга эга эканлигини кўрамиз.

Моддий-техника таъминотини бозор иқтисодиётига мос равишда қайта қуриш моддий ресурсларидан марказлаштирилган тарзда фойдаланиш ва истеъмолчиларни мол етказиб берувчиларга бириктириб қўйишдан ишлаб чиқариш воситалари билан фондлар ва нарядларсиз, истеъмолчиларнинг буюртмаси бўйича, шартнома нархларидан фойдаланган ҳолда, харидор манфаатини кўзлаб, иш юзасидан шерик танлаш орқали эркин олди-сотди шаклидаги савдо қилишга ўтиш натижасида ишлаб чиқарувчининг ўз амрини ўтказишини ва танҳо ҳуқуққа (монополия) эга бўлишни бартараф этиб, ривожланган бозорнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Корхоналарнинг моддий-техника таъминоти ҳолатини таҳлил қилиш учун уларнинг таъминот бўлими ва омборхона маълумотларига мурожаат қилиш керак бўлади. Ана шу маълумотларга асосланган ҳолда материаллар гуруҳи бўйича келтирилиши ва бизнес-режанинг бажарилишини аниқлаш мумкин.

Моддий ресурслардан оқилона ва самарали фойдаланиш даржасини ифодаловчи умумлашган кўрсаткич материал қайтими ҳисобланади. У моддий харажатларнинг бир сўми ҳисобига қанча маҳсулот ишлаб чиқарилганлигини кўрсатади. Материал самарасини аниқлаш учун товар маҳсулоти ёки соф тушум ҳажми моддий харажатлар қийматига бўлинади. Материал қайтими кўрсаткичининг акси материал сиғимидир. У бир сўм товар маҳсулоти ишлаб чиқариш учун неча тийин моддий харажатлар тўғри келишини кўрсатади.

5.7. Маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича ички хўжалик резервларини аниқлаш усули

Иқтисодий таҳлилини ўтказишдан кўзланган асосий мақсад ички хўжалик резервларини аниқлашдир. Бу эса асосан уч гуруҳ ишлаб чиқариш ресурслари - меҳнат ресурслари, меҳнат воситалари ва меҳнат предметлари омилларидан оқилона ва самарали фойдаланишга боғлиқ. Ушбу омиллар ўзига хос мустақил маънога эга бўлиши билан бирга ўзаро бир-бири билан узвий равишда боғлангандир. Аввал ҳар бир омиллар гуруҳи алоҳида-алоҳида ўрганилади. Сўнгра учала омиллар гуруҳини таҳлил қилиш асосида маҳсулот ишлаб чиқаришни ошириш борасидаги йиғма резервлар тўғрисида умумий хулоса берилади. Комплект йиғма деганда, резервларнинг энг кам сўммаси олинади.

а) Меҳнат омиллари таркибида.

Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига қуйидаги меҳнат омиллари таъсир кўрсатади:

- ишчиларнинг рўйхатдаги ўртача сонининг ўзгариши;
- бир ишчи томонидан бир йилда ишланган киши кунларининг ўзгариши;
- иш кунининг ўртача узунлиги ўзгариши;
- бир ишчига тўғри келувчи соатлик иш унумининг ўзгариши.

б) меҳнат воситалари омиллари таркибида,

Бу омиллар таркибига корхоналарнинг асосий фондлар билан қай даражада таъминланганлиги, уларнинг ҳажми, тузилиши, техник ҳолати ва улардан самарали фойдаланиш киради.

в) меҳнат буюмлари омиллари таркибида.

Ушбу омиллар таркибига корхонанинг хомашё ва материаллар билан қай даражада таъминланганлиги, моддий ресурслардан фойдаланиш самараси, материал сифими кабилар киради.

5.8. Ердан фойдаланиш кўрсаткичларини таҳлил қилишнинг услубий асослари.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарини иқтисодий самардорлик кўрсаткичларини белгилаш ердан фойдаланиш жараёни таҳлилининг муҳим вазифасидир. Бундай асосий мақсад ердан фойдаланиш кўрсаткичларини яхшилаш имкониятларини қидириб топиш, ҳар бир хўжаликдаги экин мақдонининг унумдорлигини сақлаш ва ошириш йўлларини ишлаб чиқишдир.

Қишлоқ хўжалик корхоналарини ихтисослаштириш ва уларнинг хўжалик фаолияти натижалари кўп жиҳатдан бу корхоналар ишлаб чиқариши билан боғлиқ табиий-иқтисодий омилларга боғлиқ. Бундай омиллардан энг асосийси ердир. Шу боисдан ҳам қишлоқ хўжалиги корхоналари фаолиятининг иқтисодий таҳлили уларда ердан фойдаланиш жараёнини ўрганишдан бошланади.

Ерларнинг сифат таркибидаги ўзгаришларни таҳлил қилиш ва улардан фойдаланиш даражасини ўрганиш жараёнида қуйидаги қўшимча кўрсаткичлар аниқланиши зарур:

- бутун ер майдонида қишлоқ хўжалиги ерларининг салмоғи;
- умумий ҳайдаладиган ер майдонида суғориладиган ерлар салмоғи;
- ҳайдаладиган ерлардан фойдаланиш даражаси.

Қишлоқ хўжалигини жадаллаштириш мураккаб иқтисодий жараён бўлиб, у қишлоқ хўжалиги корхонаси иқтисодиётининг энг муҳим томонларини қамраб олади. Бу йўналиш таҳлили давомида жадаллаштириш даражаси ва унинг самарадорлигини белгилаш учун қуйидаги кўрсаткичлар тизими ҳар тарафлама ўрганилади:

- ❖ меҳнат ресурслари билан таъминланганлиги (ер майдони бирлигига тўғри келадиган ходимлар сони);

- ❖ ер майдони бирлигига тўғри келадиган асосий ишлаб чиқариш фондлари, айланма маблағлар қиймати (фондлар билан таъминланиш даражаси);
- ❖ экин майдони ёки ҳайдаладиган ер бирлигига тўғри келадиган меҳнат ва маблағлар;
- ❖ экин майдони ёки ҳайдаладиган ер бирлигига сарфланган ўғит миқдори;
- ❖ маҳсулдор чорва бирлиги (бош ҳисобига).

Жадаллаштиришнинг иқтисодий самарадорлигини белгиловчи асосий кўрсаткичлар қуйидагилардан иборат:

- экинлар ҳосилдорлиги, чорва моллари ва паррандалар маҳсулдорлиги;
- ҳайдаладиган ер бирлигига тўғри келадиган ялпи маҳсулот, ялпи даромад ва соф даромад;
- меҳнат унумдорлиги ва меҳнат ҳақи;
- фонд самараси;

5.9. Корхона иқтисодий салоҳиятини таҳлил қилиш усуллари асослари

Эндиликда корхонада иқтисодий жараёнларнинг содир бўлиши ва унга маълум даражада фойда келтириши учун моддий ва меҳнат ресурслари билан биргаликда номоддий фаоллар ҳам иштирок этади. Уларнинг жамланмасини олдингидек моддий ва меҳнат ресурслари деб аташ етарли бўлмайди, чунки уларнинг таркибига номоддий активлар кирмайди. Шу туфайли уларни корхонанинг иқтисодий салоҳияти деб аташни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Чунки бунда моддий ресурслар билан биргаликда номоддий активлар ва меҳнат ресурслари тўлиқ ўз ифодасини топади.

Шундай қилиб, корхонанинг иқтисодий салоҳияти деганда, унда содир этилган иқтисодий жараённи тўлиқ таъминлайдиган барча моддий ва меҳнат ресурслари ҳамда номоддий фаоллар тушунилади.

Корхонанинг иқтисодий салоҳияти тўғрисида тўлиқ хулоса чиқариш учун кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш ҳамда илмий асосланган ҳолда таснифлаш керак. Иқтисодий таҳлилда кўрсаткичлар жуда кўп белгилари билан таснифланади. Корхона иқтисодий салоҳиятини белгиловчи кўрсаткичларнинг фақат иқтисодий мазмуни бўйича таснифи иқтисодий хулоса чиқариш учун етарли бўлади. Уларни гуруҳларга бўлиш мумкин:

- иқтисодий салоҳият ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар;
- иқтисодий салоҳият билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар;
- иқтисодий салоҳият самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар.

Иқтисодий салоҳиятни ифодаловчи кўрсаткичларни таҳлил қилиш учун маълумотлар асосан, бухгалтерия баланси ва молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботдан олинади.

Корхона иқтисодий салоҳиятини ифодаловчи кўрсаткичлар тизимини асослаш ва уларни таҳлил қилиш ёълларини ишлаб чиқиш нафақат назарий, балки муҳим амалий аҳамиятга егадир.

5.10. Маҳсулот таннархини таҳлил қилиш усуллари

Маҳсулот таннархи корхоналар хўжалик фаолиятини ифодаловчи сифат кўрсаткичи бўлиб, корхоналар фаолиятининг ҳамма томонларини, яъни ишлаб чиқариш ва молиявий томонларини акс эттиради ва уларнинг иш самарадорлигини кўрсатади. Маҳсулот таннархи деганда, маҳсулот ишлаб чиқариш, сотиш ва корхона молиявий фаолияти бўйича барча харажатларининг пул орқали ифодаланиши тушунилади.

Маҳсулот таннархини арзонлаштиришнинг асосий йўллари қуйидагилардан иборат: бошқарув усулларини, ишлаб чиқариш ва меҳнатни илмий ташкил қилишни, хўжалик ҳисобини такомиллаштириш, ишлаб чиқариш асосий фондларидан фойдаланишни яхшилаш, моддий ресурслардан тежаб-тергаб фойдаланиш, ишлаб чиқаришни бошқариш ва унга хизмат кўрсатиш харажатларини камайтириш, хўжасизликка қарши курашиш кабилар.

Маҳсулот таннархини таҳлил қилишнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат: корхона хўжалик фаолияти давомида юзага келадиган харажатлар таркибини аниқлаш, маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ ҳақиқий харажатларнинг режа ва ўтган йилги харажатларга нисбатан бўлган тежам ёки ўртача харажатга таъсир этувчи омилларни аниқлаш, маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида материал ва меҳнат ресурсларидан тўғри фойдаланиш устидан назорат олиб бориш, бир сўмлик товар маҳсулотига кетган харажатларнинг ўзгаришига таъсир қилувчи омилларни аниқлаш, маҳсулот таннархининг харажат унсурлари ва калкуляция моддалари бўйича таркибини таҳлил қилиш, таннархини арзонлаштириш резервларини аниқлаш кабилар.

Шундай қилиб, харажат моддалари қуйидагича гуруҳланади:

1. Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи:
2. Давр харажатлари:
3. Молиявий фаолият бўйича харажатлар:
4. Тасодифий зарарлар.

Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархи, маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқариш ёки қайта ишлаш жараёнида ишлатиладиган табиат ресурслари, хом ашё, материал, ёқилғи, энергия, асосий фондлар, меҳнат ресурслари, ҳамда ишлаб чиқариш билан боғлиқ бошқа харажатларнинг пулдаги ифодасидир.

Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини ташкил қиладиган харажатлар ўзларининг иқтисодий мазмунига мувофиқ қуйидаги харажат унсурларига бўлинади:

1. Ишлаб чиқариш материал харажатлар (қайтариладиган чиқиндилар қиймати чиқариб ташланган ҳолда).
2. Ишлаб чиқариш характеридаги меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари.

3. Ишлаб чиқаришга тааллуқли ижтимоий суғурта ажратмалари.
4. Ишлаб чиқариш аҳамиятидаги асосий фондлар ва номоддий активлар амортизацияси.

5. Ишлаб чиқариш аҳамиятидаги бошқа харажатлар.

Маҳсулот таннархини таҳлил қилиш жараёнида бир сўмлик товар маҳсулотига кетган харажат кўраткичини таҳлил қилиш муҳим аҳамият касб этади. У ишлаб чиқариш таннархини товар маҳсулоти ҳажмига нисбати тарикасида аниқланади. Демак, бу кўрсаткичда фойда билан ишлаб чиқариш таннархи ўртасидаги боғлиқликни яққол кўрсатишимиз мумкин.

Назорат учун саволлар ва топшириқлар

1. Корхоналарнинг хўжалик фаолиятига дастлабки баҳо бериш тамойиллари.
2. Сотилган маҳсулот ҳажмига қандай омиллар таъсир кўрсатади?
3. Шартнома бўйича режани бажарилиши қандай аниқланади?
4. Маҳсулот сифати деганда нима тушунилади?
5. Меҳнат унумдорлигининг ҳажмининг қандай омиллар таъсир кўрсатади?
6. Асосий фондларнинг техник ҳолатини ифодаловчи коэффициентлар.
7. Асосий фондлардан самарали фойдаланишни ифодаловчи кўрсаткичлар.
8. Материал самараси ва материал сифими кўрсаткичлари қандай аниқланади?
9. Маҳсулот таннархини деганда нима тушунилади ва таннархни аниқлашдан мақсад нима?
10. Бир сўмлик товар маҳсулотига кетган харажатлар қандай аниқланади?
11. Товар маҳсулоти ҳажмини ошишига таъсир қилувчи омиллар.
12. Комплект резервни аниқлаш усули.
13. Ердан фойдаланиш кўрсаткичларини таҳлилининг мақсади нималардан иборат?
14. Корхонанинг иқтисодий салоҳиятига таъриф беринг.

6-МАВЗУ: КОРХОНАЛАР МОЛИЯВИЙ ФАОЛИЯТИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ УСУЛЛАРИ

Режа:

6.1. Саноат корхоналарининг молиявий фаолиятини таҳлил қилиш усулларининг асослари.

6.2. Молиявий натижалар ва рентабеллик кўрсаткичларини таҳлил қилиш усулларини асослари.

6.1. Саноат корхоналарининг молиявий фаолиятини таҳлил қилиш усулларининг асослари

Корхона молиявий ҳолатини таҳлил қилишнинг асосий вазифаси куйидагиларни баҳолаш ҳисобланади:

- ❖ бухгалтерия баланси ва мулкӣ ҳолат кўрсаткичлари тузилмаси;
- ❖ асосий воситалар аҳволи, таъминланганлик ва фойдаланиш самарадорлиги;

- ❖ айланма маблағлар ахволи, таъминланганлик ва фойдаланиш самарадорлиги;
- ❖ молиявий барқарорлик;
- ❖ ликвидлилик ва тўлов қобилияти;
- ❖ ишга доир фаоллик.

Корхона молиявий ҳолатини бухгалтерия баланси асосида дастлабки баҳолаш ҳисобот йили охирига бўлган баланс моддаларини йил бошига бўлган маълумотлар билан таққослаш йўли орқали амалга оширилади. Балансни таҳлил қилишда унинг тузилмаси аниқланади ва корхона маблағлари ҳамда уларнинг манбалари таркибида содир бўлган ўзгаришлар ўрганилади, маблағларни қанчалик тўғри жойлаштирилганлиги аниқланади ва корхона молиявий ҳолатига дастлабки баҳо берилади.

Корхона молиявий ҳолатини таҳлил қилиш жараёнида айниқса, унинг ликвидлиги ва тўловга лаёқатлилигини таҳлил қилиш муҳим аҳамият касб этади. Корхона балансининг ликвидлиги деганда, балансдаги ликвид маблағларнинг балансида кўрсатилган мажбуриятларни қоплаш даражаси тушунилади. **Активларнинг ликвидлиги** - баланс ликвидлигининг акси бўлиб, вақт бўйича активларнинг пул маблағларига айланиши тушунилади.

Корхонанинг тўлов қобилияти энг муҳим кўрсаткич ҳисобланиб, у корхона молиявий ҳолатининг барқарорлигини ифодалайди. Тўлов қобилияти корхонанинг ўз айланма маблағларининг сақланувчанлиги, тез пулга айланадиган (ликвид) айланма активларнинг ҳолатига улардан самарали фойдаланишига боғлиқ. Буларга қуйидагилар киради:

1. Жорий (умумий) ликвидлик коэффиценти. У айланма активларга қўйилган молиявий ресурсларнинг неча сўми жорий мажбуриятлар бир сўмига тўғри келишини ифодалайди. Жорий ликвидлик коэффиценти жорий активлар суммасини (баланс активи 2-бўлими якуни) жорий мажбуриятларга бўлиш (баланс пассиви 2-бўлими якуни) ундан узоқ муддатли мажбуриятларни айириш орқали ҳисобланилади. Ушбу коэффицентининг аҳамияти 2дан кам ва 3дан юқори бўлмаслиги керак.

2. Оралиқ (муддатли) ликвидлилик коэффиценти. У жорий мажбуриятлардаги пул маблағлари, ҳисоб-китоблар ва бошқа активлар улушини тавсифлайди ва қуйидаги формула бўйича, яъни пул маблағлари, соф дебиторлик қарзлари суммасини жорий мажбуриятларига бўлиш йўли билан ҳисобланади. Ушбу коэффицентнинг аҳамияти 0,7 кам ва 2 кўп бўлиши керак эмас. Бу кўрсаткич кредит беришда банкларни қизиқтиради.

3. Мутлақ ликвидлик коэффиценти. Бу кўрсаткич пул маблағларининг қисқа муддатли мажбуриятлардаги улушини тавсифлайди ва пул маблағларининг жорий мажбуриятларга нисбати сифатида аниқланади. Бу кўрсаткичнинг аҳамияти 0,2 дан кам ва 0,7 дан кўп бўлмаслиги керак.

Молиявий барқарор корхона деганда, корхона активларига қўйилган маблағларни ўз маблағлари ҳисобига қоплайдиган, муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик қарзларига йўл қўймайдиган ҳамда ўз мажбуриятларини ўз вақтида бажарадиган корхона тушунилади. Молиявий барқарорлик коэффицентларининг аҳамияти асосан кредиторлар учун

муҳим аҳамият касб этади. **Уларга мустақиллик, молиявий қарамлик ва молиявий барқарорлик кўрсаткичлари** киради:

Мустақиллик коэффиенти. Ушбу кўрсаткич корхона маблағларининг қарз маблағларига қарам эмаслигини тавсифлайди. У ўз маблағларининг хўжалик маблағлари умумий суммасига нисбати тариқасига аниқланади. Ушбу кўрсаткичнинг аҳамияти 0,5 дан кам бўлмаслиги керак. Бинобарин, мазкур кўрсаткичнинг ўсиши молиявий мустақилликнинг ортиши ва молиявий қийинчиликлар хавфининг камайишини кўрсатади.

Молиявий қарамлик коэффиенти. Ушбу кўрсаткич корхонани ўз маблағларининг бир сўмига қанча хўжалик маблағлари тўғри келишини кўрсатади ва хўжалик маблағларининг ўз сармоясига нисбати сифатида аниқланади. Ушбу коэффиенти аҳамияти 2 дан кам бўлмаслиги керак.

Молиявий барқарорлик коэффиенти. У ўз маблағларининг қарз маблағларига нисбати сифатида аниқланади. Бу кўрсаткичнинг аҳамияти бирдан кам бўлмаслиги керак.

Корхонанинг молиявий ҳолатини баҳолашда унинг ишчанлик фаоллиги билан боғлиқ кўрсаткичларни таҳлил қилиш муҳим аҳамият касб этади. Булар қаторига айланма маблағларни айланиш, дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг айланиш кўрсаткичлари киради. Айланма маблағларнинг айланиш кўрсаткичлари бир қанча. Уларнинг энг асосийлари қуйидагилар:

1. Жами активларнинг айланиш коэффиенти. У соф тушумни корхона хўжалик маблағларининг умумий суммасига нисбати сифатида аниқланади.

2. Айланма маблағларнинг айланиш куни. Ушбу кўрсаткичларни аниқлаш учун айланма маблағларнинг ўртача йиллик қийматини 360га кўпайтириб, маҳсулот сотилишдан тушган соф тушумга бўлиш керак.

3. Қарз маблағларининг айланиш куни. Уни аниқлаш учун қарз маблағларининг ўртача суммасини соф тушумга бўлинади.

Дебитор қарзлари, деганда айнан таҳлил қилинаётган корхона айланма маблағларининг бир қисми бошқа корхоналар айланмасида қатнашиши тушунилади.

Кредитор қарзлари деганда эса ўзга корхоналарнинг айланма маблағларининг бир қисми айнан таҳлил қилинаётган корхона айланмасида қатнашиши тушунилади. Кўпгина корхоналар молиявий ҳолатини ёмонлашуви омилларидан бири - катта суммадаги муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг ҳосил бўлишидир.

6.2.Молиявий натижалар ва рентабеллик кўрсаткичларини таҳлил қилиш усуллари асослари

Эркин иқтисодиёт шароитида ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишнинг асосий мақсади фойда олишга қаратилганлиги боис ҳар бир хўжалик юритувчи субъект кўпроқ фойда олишга интилади. Бинобарин, фойда миқдорида жамиятнинг корхона жамоасининг ва ҳар бир ходимнинг манфаатлари ўз ифодасини топади. Шу боис фойда иқтисодий категория

бўлиб у ўзида ишлаб чиқариш ва тақсимот орқали товар - пул муносабатларини акс эттиради. Хўжалик юритувчи субъектнинг олган фойдаси қанча кўп бўлса, ҳар бир ходимни шунча кўп рағбатлантиришга, корхонани ҳар томонлама кенгайтиришга, такрор ишлаб чиқариш фондлари маблағини кўпайтиришга имконияти туғилади.

Молиявий натижа-корхона фаолиятининг фойда суммаси ва рентабеллик даражасида ифодаланадиган якунидир. Корхоналарнинг хўжалик ва молиявий фаолиятини белгиловчи асосий мезон - соф фойда ҳисобланади. Соф фойда миқдорини аниқлаш учун қуйидаги оралиқ фойда кўрсаткичларини аниқлаш керак: ялпи фойда, асосий ишлаб чиқариш фаолиятдан келган фойда, умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда, солиқ тўлагунга қадар фойда ва соф фойда. Молиявий натижалар таҳлилининг асосий вазифаси фойда кўрсаткичларини ўзгаришига таъсир қилувчи омилларни ҳамда соффойда ҳажмини ошириш бўйича ички хўжалик имкониятларини аниқлаш, уларни ишлаб чиқариш айланмасига жалб қилишдан иборатдир. Фойда кўрсаткичларини қуйидагиса аниқланади:

1. Ялпи фойда = Соф тушум – сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннари.

2. Асосий ишлаб чиқариш фаолиятдан келган фойда = ялпи фойда - давр харажатлари ± асосий фаолиятдан олинган бошқа даромад (харажат).

3. Умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда = асосий фаолиятдан олинган фойда + олинган дивидендлар + бошқа олинган дивидендлар ± олинган ва берилган қарзлар бўйича фоизлар ± бошқа олинган ва тўланган фоизлар ± валюта курси фарқи ± молиявий фаолият бўйича бошқа даромад (харажат).

4. Солиқ тўлагунга қадар фойда = умумхўжалик фаолиятдан келган фойда ± фавқулоддаги фойда (зарар).

5. Соф фойда (зарар) = солиқ тўлагунга қадар фойда - фойдадан солиқ бошқа солиқлар ва ажратмалар.

Фойданинг мутлақ миқдори корхоналарнинг хўжалик юритиш борасидаги самарадорлик даражасини ҳар томонлама белгиламайди. Шунинг учун нисбий кўрсаткичларни аниқлаш керак. Бу кўрсаткич - рентабеллик кўрсаткичлари ҳисобланади.

Рентабеллик кўрсаткичи жами ижтимоий ишлаб чиқариш ва ҳар бир айрим корхонанинг иқтисодий ҳамда молиявий самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткич ҳисобланади. Қуйида рентабеллик кўрсаткичларини ҳисоблаш усулларини ҳавола этамиз:

1. Жами активларнинг рентабеллиги корхонанинг асосий ва айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлиги даражасини кўрсатади. Жами активларнинг рентабеллик даражаси қуйидаги формула орқали соф фойда суммасини (СФ) жами активларнинг ўртача миқдори (ЖАС) бўлиш йўли билан аниқланади:

2. Сотилган маҳсулот рентабеллиги (СМР) сотилган маҳсулот бирлигига фойда улушини, яъни сотилган маҳсулотнинг самарадорлик даражасини тавсифлайди ва қуйидаги формула бўйича ялпи фойда

суммасини (ЯФ) маҳсулот сотишдан тушган соф тушумга (СТ) нисбати тариқасида аниқланади.

3. Хусусий (ўз) сармояси рентабеллиги (ХСР) корхонанинг ўз капиталидан фойдаланиш самарадорлик даражасини кўрсатади, яъни корхонанинг ўз сармояси ўртача йиллик суммасининг бир пул бирлигидан қанча пул бирлигига тенг соф фойда олинганлигини кўрсатади. У соф фойда ҳажмини ўз сармоясини миқдориغا нисбати тарқиқасида аниқланади.

Назорат учун саволлар ва топшириқлар

1. Корхона молиявий ҳолатини таҳлил қилишнинг вазифалари.
2. Баланс ликвидлиги деганда нима тушунилади?
3. Корхона активлари ликвидлиги деганда нима тушунилади?
4. Корхонанинг молиявий барқарорлигини ифодаловчи коэффицентлар қандай аниқланади?
5. Айланма маблағларни айланиш коэффиценти қандай аниқланади?
6. Айланма маблағларни айланиш куни қандай аниқланади ва унга қандай омиллар таъсир қилади?
7. Фойда кўрсаткичларини таҳлил қилишнинг аҳамияти.
8. Молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичлар қандай аниқланади?
9. Жами активлар рентабеллиги даражаси қандай аниқланади?
10. Хусусий капитал рентабеллиги даражаси қандай аниқланади?

7-МАВЗУ. АУДИТНИНГ МОҲИЯТИ, УНИНГ МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Режа

- 7.1. Аудитнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши.
- 7.2. Аудит ва аудиторлик фаолиятининг моҳияти, мақсади ва вазифалари.
- 7.3. Аудитнинг турлари, хиллари ва шакллари. Аудит ва тафтиш.
- 7.4. Хорижда аудиторлик фаолияти ва аудитнинг халқаро стандартлари.
- 7.5. Мустақил аудиторларнинг халқаро ташкилотлари.
- 7.6. Хорижда ички аудиторларнинг профессионал ташкилотлари.

7.1. Аудитнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши.

Аудит шу кунга қадар узоқ, тарихга эгадир. Биринчи мустақил аудиторлар Европанинг акциядорлик компанияларида XIX-асрларидаёқ пайдо бўлган. Аудит сўзи турли таржималарда у "эшилади" ёки "эшитмоқда" деган маънони англатади.

Аудитнинг пайдо бўлиши корхонани бевосита бошқариш билан шуғулланаётганлар (маъмурият, менеджерлар) ва унинг фаолиятига пул кўяётганлар (мулкдорлар, акциядорлар, инвесторлар) манфаатларини ажралиши натижаси билан боғлиқдир.

Молиявий маълумотни тўғри эканлигини текшириш ва молиявий ҳисоботни тасдиқлаш учун, акциядорларни фикри бўйича ишониш мумкин бўлган шахслар таклиф этилар эди. Аудиторга нисбатан қўйиладиган асосий

талаблардан унинг сўзсиз ҳалоллиги ва мустақиллигидир. Бухгалтерия ҳисобининг мураккабланишига аудиторнинг жиддий малакавий тайёргарликка эга бўлишига тақозо этади.

Ўрта асрлардан бошлаб Европада ҳокимият шартномаларини турли жавобгарлар томонидан тасдиқлаб, қайд этиш одат тусига кирди ва шу йўсинда аста – секин бухгалтерия ҳисоби ва назорат шакллани бошлади, XIV асрда икки ёқлама ёзиш усули пайдо бўлди ва мулк йўналиши устидан назорат кучайди.

1862 йили Англияда, 1867 йили Францияда, 1937 йили эса АҚШ да мажбурий аудит тўғрисидаги қонун қабул қилинган. Ҳозирги пайтда бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда ўзининг ташкилий ҳуқуқий инфратузилмаларига эга бўлган аудит институтлари фаолият кўрсатмоқда.

Аудиторлик фаолиятининг ривожланишига 1929–1933 йилларда жаҳон иқтисодий таназзули катта туртки бўлди. Бу даврда аксиядорлик жамиятлари ва бошқа корхоналарнинг кўпчилиги инқирозга юз тутдилар. Натижада ҳисоботларни, хусусан, баланс, фойда ва зарарлар тўғрисидаги ҳисобот маълумотларини тасдиқлаш тартибини қатъий белгилаш уларнинг тўғрилиги ва ҳаққонийлигини мустақил аудиторлар томонидан текшириш эҳтиёжи юзага келган.

Дастлаб аудиторлик вазифалари аниқ белгиланмаган бўлиб, барча инвесторлар, акциядорлар, кредиторлар аудиторларни ўзларининг ҳимоячиси сифатида қабул қилганлар.

1929-1933 йилларда дунёда вужудга келган иқтисодий инқироз бухгалтер-аудиторларга бўлган эҳтиёжни кучайтирди. Бу вақтда, аудиторлик текшируви сифати ва унинг мажбурийлигига қўйиладиган талаблар кескин кучаяди, бу турдаги хизматларга бозор эҳтиёжи ўсиб боради. Аудит қаллобликка қарши кучли қурол бўлиб қолади.

1940 йилларнинг охиригача аудит асосан амалга оширилган пул операцияларини тасдиқловчи ҳужжатларни текширишдан ва молиявий ҳисоботларда ушбу операциялар тўғри гуруҳланганлигини текширишдан иборат эди. Бу, ибора жоиз бўлса, тасдиқловчи деб аталадиган аудит эди.

1949 йилдан сўнг мустақил аудиторлар, самарали ички назорат тизимида хато қилиш эҳтимоли унча кўп бўлмайди ва молиявий маълумотлар етарли даражада тўлиқ ва аниқ бўлади деб ҳисоблаб, компаниялардаги ички назорат масалаларига эътиборни кўпроқ, қарата бошладилар.

Аудит ривожланишининг учинчи босқичи - бу текширув ўтказишда ёки маслаҳат беришда вужудга келиши мумкин бўлган таваккалчиликка йўналтириш, таваккалчиликни олдини олиш ва бартараф этишдир, яъни: миқдорнинг бизнес шартларидан келиб чиққан ҳолда, асосан хатоликларга йўл қўйилиши мумкин бўлган ёки товламачилик таваккалчилиги энг юқори бўлган жойларни танлаб текширувчи аудитдир.

7.2. Аудит ва аудиторлик фаолиятининг моҳияти, мақсади ва вазифалари.

Аудиторлик фаолиятининг таърифи ўзининг тарихий тараққиёт йўлида турли манбаларда турлича баён қилинган.

Аудит бу мустақил малакали мутахассислар томонидан корхонанинг молиявий ҳисоботини ёки у билан боғлиқ молиявий ахборотни ушуб ҳисобот ёки ахборотнинг қонун ва бошқа номатив ҳужжатларга мувофиқлик даражаси тўғрисида хулоса чиқариш мақсадида тадқиқи этилишидир.

Ўзбекистонда давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига аудиторлик фаолиятини амалга ошириш қонун билан таъқиқланган.

Аудитор малака сертификатига эга бўлган жисмоний шахсдир.

Агар аудитор аудиторлик ташкилотининг штатида турган бўлса ёки аудиторлик ташкилоти у билан фуқаролик штатида турган бўлса, у аудиторлик текшируви ўтказишга жалб этилиши мумкин.

Аудитор аудиторлик текширувини сифатсиз ўтказганлиги, тижорат сирини ошкор этганлиги ҳамда бошқа ҳатти ҳаракатлари оқибатида аудиторлик ташкилотига зарар етказганлиги учун қонун ҳужжатларига мувофиқ аудиторлик ташкилоти олдида жавобгар бўлади.

Ўзбекистондаги аудиторлик фаолияти олдида турган муҳим вазифалардан бири – хорижлик ҳамкорлар тан оладиган аудиторлик хулосаси бериш қобилиятига эга, сертармоқ ва профессионал даражадаги умуммиллий аудиторлик компаниялари ташкил этиш ҳисобланади.

7.3. Аудитнинг турлари, хиллари ва шакллари. Аудит ва тафтиш.

Аудиторлик фаолиятига оид меъёрий ҳужжатлар ва махсус адабиётларни таҳлили аудитни қўйидаги турларга бўлиш мумкинлигини келтириб чиқаради: операцион аудит, мувофиқлилик (мослик) аудити ва молиявий ҳисобот аудити.

Операцион аудит - корхона хўжалик механизмининг алоҳида бўлимлари фаолиятини, уларнинг самарадорлиги, ишончлилиги ва бошқарув учун фойдалилигини баҳолаш мақсадида амалга ошириладиган текширувдир.

Операцион аудитда текширувга бошқарув ташкилий тизимининг ҳажми, бухгалтерия ҳисобининг ташкилий услуги ва техникаси, компютер тизимлари, маркетинг услублари ва бошқа жабҳалар киритилиши мумкин.

Мувофиқлилик (мослик) аудити - бу корхона хўжалик тизимида амалдаги қонунчиликка оид ҳужжатлар ва йўриқномалар билан белгиланган меъёрларга ҳамда маъмурият ходимлари учун ишлаб чиқилган муолажа ва қоидаларга қандай риоя этилаётганлигининг текширувидир.

Бюджет томонидан молиялаштириладиган ташкилотлар назорат қилинганда ҳам асосан мослик аудити ўтказилади, чунки бундай ташкилотларда бажарилиши лозим бўлган қоидалар аниқ кўрсатилади.

Молиявий ҳисобот аудити ҳисоб ва ҳисоботда қайд этилган маълумот белгиланган мезонларга мувофиқлигини текшириш учун амалга оширилади. Одатда, бухгалтерия ҳисобининг умумқабул қилинган тамойиллари ва қоидалари мажмуи мезонлар бўлиб ҳисобланади.

Молиявий ҳисобот аудити – бу аудитнинг асосий тури бўлиб, молиявий ҳисобот белгиланган мезонлар асосида тайёрланганлигини аниқлайди.

Ички аудит - корхона бошқарувининг ижро этувчи органи ва таркибий бўлинмалари томонидан Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига, таъсис ҳужжатларига ва ички ҳужжатларга риоя қилинишини текшириш ва мониторинг олиб бориш йўли билан улар ишини назорат қилиш ва баҳолаш, маълумотларнинг бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисоботда акс эттирилишининг тўлиқлиги ва ишончлилигини таъминлаш, хўжалик операцияларини амалга оширишнинг белгиланган қоидалари ва тамойиллари, активларнинг сақланиши ҳамда корпоратив бошқариш принциплари жорий этилиши бўйича корхона таркибий бўлинмасининг (ички аудит хизмати) фаолияти.

Ташқи аудит корхоналар буюртмалари (шартномалар)га асосан аудиторлик ташкилотлари томонидан амалга оширилади. Шунингдек, ташқи аудитнинг хусусиятларидан бири текширувни амалга ошираётган аудиторлар текширув олиб борилаётган хўжалик юритувчи субъектда ҳеч қандай манфаатга эга эмаслигидир.

Аудиторлик фаолияти қуйидаги тамойиллар асосида амалга оширилади:

- ✓ мустақиллик;
- ✓ холислик;
- ✓ усуллари ва методларини танлаши;
- ✓ профессионал компетентлиги; махфийлик.

Аудит ва тафтиш ўртасидаги фарқлар

№	Фарқ қиладиган белгилар	Аудит	Тафтиш
1	Мақсадлари	Молиявий ҳисобот ишончлилиги юзасидан фикр билдириш, хизматлар кўрсатиш, мижозга ёрдам бериш ва ҳамкорлик қилиш	Бартараф этиш мақсадида камчиликларни аниқлаш ва айбдор шахсларни жазолаш.
2.	Тавсифи	Ишбилармонлик фаолияти	Ижройи фаолият, фармойишларни бажариш
3.	Ўзаро ҳуқуқий муносабат асослари	Фуқаролик ҳуқуқи, хўжалик шартномаларга асосан амалга ошириш	Маъмурий ҳуқуқ, мажбурийлик, юқори ташкилот ёки давлат идоралари фармойишларига мувофиқ амалга ошириш
4.	Бошқарув алоқалари	Горизонтал (-) алоқалар, мижоз билан муносабатларда тенг ҳуқуқлилиқ, унинг олдида ҳисобот бериш	Вертикал (!) алоқалар, юқори бўғин томонидан тайинланиш, ижроси тўғрисида унга ҳисобот бериш
5.	Хизматларга тўлов тамойиллари	Тўловни мижоз-корхона ёки аудиторлик текширувини буюртмачиси шартнома асосида амалга оширади	Тўловни юқори бўғин ёки давлат идораси амалга оширади
6.	Амалий масалалар	Мижознинг молиявий ҳолатини яхшилаш, пассив (инвестор, кредитор) ларни жалб қилиш, мижозга маслаҳатлар билан ёрдам	активларни сақлаш, суистеъмолчиликларни бартараф этиш ва олдини олиш.

		бериш.	
7.	Натижалар	Аудиторлик ҳисоботи ва аудиторлик хулосаси тузиш билан яқунланади. Молиявий ҳисоботнинг ишончилигини тасдиқловчи аудиторлик хулосасининг яқуний қисми чоп этилиши мумкин.	Далолатнома - бу барча аниқланган, хатто аҳамияқиз бўлган камчиликлар қайд этилган ички хужжат. Далолатнома юқори ташкилотга ёки бошқа идораларга тақдим этилиши мумкин.

Мажбурий аудиторлик текшируви - амалдаги қонунчиликка мувофиқ аудит ўтказилиши мажбурий деб белгиланган корхоналарнинг молиявий ҳисоботини ҳар йиллик аудиторлик текширувини амалга ошириш.

Ташаббус тарзидаги аудиторлик текшируви - лозим бўлган ҳолда, хўжалик юритувчи субъектнинг қарори билан амалга оширилиши мумкин.

7. 4. Хорижда аудиторлик фаолияти ва аудитнинг халқаро стандартлари.

Бозор иқтисодиёти тараққий этган **Европа ва Америка** мамлакатларида аудиторлик фаолияти кўп асрлик тажрибага эга. Аудит ривожланадиган ҳуқуқий иқтисодиёт ва замонавий ҳуқуқий жамият сифатида айнан Европа шаклланган.

Германияда аудиторлик фаолияти “Аудиторларнинг профессионал устави тўғрисидаги қонун”га мувофиқ амалга оширилади. Ушбу қонунга мувофиқ, аудитор деб, мазкур касбни жамоатчилик олдида ошқора бажара оладиган ва тегишли имтиҳонни топшириш орқали ўзининг шахсий ва профессионал лаёқатини тасдиқлаган шахс тан олинади.

Францияда аудиторлик фаолияти 12 август 1969 йилда қабул қилинган декрет ва 24 январ 1994 йилдаги ҳуқумат қарорига мувофиқ амалга оширилади. Бу йўналишдаги асосий ишлар профессионал ташкилот **счётлар бўйича комиссарларнинг миллий компанияси** томонидан бажарилади.

7.5. Мустақил аудиторларнинг халқаро ташкилотлари.

Европада бухгалтерлар ва аудиторларнинг иккита профессионал ташкилоти салмоқли ўрин эгаллайди. Бу бухгалтерия ҳисоби стандартлари бўйича халқаро комитет **БХСХК** ва Европа эксперт бухгалтерларининг федерацияси **ЕЭБФ**. 1987 йил 1 январда ташкил топган ва штаб квартираси Брюсселда жойлашган.

7.6. Хорижда ички аудиторларнинг профессионал ташкилотлари.

Ташқи аудиторлар ўз фаолиятида кўп жиҳатдан ички аудит натижаларига таянади. Умуман олганда ички аудиторлар ўзлари ишлайдиган корхоналар фаолиятини текширади. Аммо, улар қоидага кўра, корхона маъмурияти таркибига кирадилар. Бундай назорат (ўз ўзини назорат қилиш) шакли АҚШда ўтган, XX асрнинг 30 йилларда юзага келиб, кейинчалик Ғарбий Европа ва Японияда тарқалган. Ички аудиторлар юқори малакали

мутахассислар бўлиб, ўз мақомига кўра катта ваколатга эга. Уларнинг мажбуриятлари доирасига кўпроқ қуйидагилар киради:

Операцион аудит – бошқарув масалалари бўйича корхоналарнинг турли таркибий бўлинмаларига маслаҳат бериш каби фаолият (масалан, маркетинг ишларини баҳолаш, корхона таркибий тузилмасини баҳолаш ва ш.к.);

Мувофиқлик аудити - ушбу корхона бўлинмалари фаолияти, унинг маъмурияти ва зарур бўлганда қёри органлар томонидан белгиланган ёки қонун ҳужжатларида кўрсатилган қоидаларга мувофиқлигини текширишдан иборат.

8-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА АУДИТОЛИК ФАОЛИЯТИНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ

Режа

8.1. Ўзбекистонда аудиторлик фаолиятини меъёрий тартибга солиш тизими ва унинг элементлари.

8.2. Аудиторлик фаолиятининг миллий стандартлари.

8.3. Аудиторлик текширувлари ва аудиторлик ташкилотларнинг профессионал хизматлари.

8.4. Мажбурий ва ташаббус тарзидаги (ихтиёрий) аудиторлик текширувлари.

8.5. Назорат қилувчи ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ташаббусига кўра аудит ўтказиш хусусиятлари.

8.6. Аудиторлик ташкилотларининг ҳуқуқлари, мажбуриятлари ва жавобгарликлари.

8.1. Ўзбекистонда аудиторлик фаолиятини меъёрий тартибга солиш тизими ва унинг элементлари.

Аудитор ва мижоз ўртасидаги ўзаро алоқалар. Малакали аудиторнинг асосий сифатларидан бири - жамият олдида ўз масъулиятини ҳис этишдир. Шунинг учун аудиторлар барча аудиторлик хизматларини кўрсатишда мижоз билан ўзаро муносабатларни белгиловчи ахлоқ қоидалари ва мутахассислик меъёрларини ишлаб чиқилишини ва уларга риоя қилинишини зарур деб ҳисобланади.

Аудитор керакли бўлган касбий малакага эга бўлиши, уни юқори даражада ушлаб туриши, ўз фаолиятида меъёрий ҳужжатлар талабларига риоя қилиши зарур. Ишга бошқа аудиторларни ёки ёрдамчи ходимларни жалб қилганда, аудитор уларнинг касбий хабардорлигига ишонч ҳосил қилиши ва улар бажараётган ишларни назорат қилиб бориши лозим. Агар аудитор маълум бир соҳада етарли даражада касбий малакага эга бўлмаса ёки ўз тавсиялари тўғрилигига тўлиқ ишончи бўлмаса, у бирорта ҳам хизмат кўрсатмаслиги керак.

Мижоз билан иш олиб борганда, аудитор ўзининг барча билимлари ва тажрибасидан фойдаланиши ва бухгалтерия ҳисоби, солиққа тортиш ва

шунга тааллуқли бошқа жабҳалардаги янгиликлар ва ўзгаришлардан хабардор бўлиши лозим.

Аудиторлик текширувининг буюртмачиси аудиторлик текширувини ўтказишга доир шартномага мувофиқ аудиторлик хизматларининг ҳақини ўз вақтида тўлаши шарт.

8.2. Ўзбекистонда аудиторлик фаолиятини меъёрий тартибга солиш тизими ва унинг элементлари.

Аудиторлик фаолиятини тартибга солиш. Ўзбекистонда аудит 1991 йилдан ташкил топа бошлади. Ушбу даврдан бошлаб аудиторлик фаолиятини ҳуқуқий тартибга солувчи бир қатор меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқилди.

Асосий меъёрий ҳужжатлар қуйидагилардан иборат:

1. "Аудиторлик фаолияти тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси янги таҳрирдаги Қонуни (1992 йил 9 декабр) 2000 йил 26 май қабул қилинди (қўшимча ва ўзгартиришлар билан)

2. "Аудиторлик фаолиятини такомиллаштириш ва аудиторлик текширишларининг аҳамиятини ошириш тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 22 сентябрдаги 365-сонли Қарори (қўшимча ва ўзгартиришлар билан).

3. "Аудитор малака сертификатини бериш тўғрисида"ги Низом. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2000 йил 13 октябрда 977-сон билан рўйхатга олинган (қўшимча ва ўзгартиришлар билан).

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "қимматли қоғозлар бозорини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги 2006 йил 27 сентябрдаги ПҚ-475-сонли қарори.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Аудиторлик ташкилотлари фаолиятини янада такомиллаштириш ҳамда улар кўрсатаётган хизматлар сифати учун жавобгарликни ошириш тўғрисида" 2007 йил 4 апрелдаги ПҚ-615 сонли қарори.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Аудиторлик ташкилотларининг молиявий барқарорлигини ошириш юзасидан қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида" 2008 йил 2 июлдаги ПҚ-907 сонли қарори.

6. Устав капиталида давлат акциялари пакети (улушлари) 50 фоиздан ортиқ бўлган корхоналарда ташқи аудитни ўтказадиган аудиторлик ташкилотлари рўйхатига аудиторлик ташкилотларини киритиш тартиби тўғрисидаги Низом (ЎзР АВ 28.03.2007 й. 1668-сон билан рўйхатга олинган).

7. Ўзбекистон Республикаси Аудиторлик фаолиятининг миллий стандартлари.

8. Ўзбекистон аудиторларининг касбга оид ахлоқ Кодекси. Ўзбекистон аудиторлар Палатасининг 2005 йил 25 июн 3-сон, Ўзбекистон бухгалтерлар ва аудиторлар миллий ассоциациясининг 2005 йил 4-сон Қарорлари билан тасдиқланган.

9. Аудиторлик ташкилотлари раҳбарларини аттестациядан ўтказиш тўғрисида Низом тасдиқланди ва Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2007 йил 3 сентябрда 1709-сон билан рўйхатга олинди.

10. "Аудиторлик ташкилотлари фаолияти тўғрисида маълумотлар" шакли ва уни тўлдириш бўйича қоидалар тасдиқланди ва Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2007 йил 29 ноябрда 1744-сон билан рўйхатга олинди.

Аудиторлик фаолияти тўғрисидаги Қонуннинг мазмуни ва аҳамияти. Мамлакатимизда шаклланган ва ривожланаётган аудиторлик фаолиятини ҳуқуқий-меъерий тартибга солиш тизимини ўқта поғонага бўлиш мумкин. Ушбу тизимнинг биринчи (юқори) поғонасида Ўзбекистон Республикасининг "Аудиторлик фаолияти тўғрисида"ги қонуни (янги таҳрири) туради. Ушбу қонун 29 моддадан иборат.

Аудиторлик фаолиятини меъерий тартибга солиш тизимининг иккинчи поғонаси – аудиторлик фаолиятининг миллий стандартларини (АФМС) ва бошқа меъерий ҳужжатларни ўз ичига олади. Аудиторлик фаолияти миллий стандартлари (АФМС) – бу барча аудиторлик ташкилотлари ўзларининг профессионал фаолиятлари жараёнида риоя қилишлари лозим бўлган ягона асосий тамойиллардир. 1999 йилдан бошлаб шу кунгача бўлган даврда 21та Аудиторлик фаолиятининг миллий стандарт (АФМС)лари ҳамда аудиторлик фаолиятини ташкил этиш ва амалга оширишнинг турли масалаларини тартибга соладиган бошқа меъерий ҳужжатлар қабул қилинди.

учинчи поғона – халқаро ва миллий стандартларни тадбиқ қилиш учун зарур ҳужжатлар тўплами, яъни аудиторлик ташкилотининг ички иш стандартларидан иборат. Бу ҳужжатлар стандартларни қўллаш ва улар асосида аудиторлик фаолиятини ташкил этишга доир маълумотларни ўз ичига олади.

8.2. Аудиторлик фаолиятининг миллий стандартлари.

Аудиторлик фаолиятини меъерий тартибга солиш тизимининг **биринчи поғонасида** Ўзбекистон Республикасининг "Аудиторлик фаолияти тўғрисида" ги Қонуни туради. Ушбу қонун Олий мажлисининг 2000 йил 26 майдаги қарорига мувофиқ қабул қилинган бўлиб, 29 моддадан иборат.

Аудиторлик фаолиятини меъерий тартибга солиш тизимининг **иккинчи поғонаси** – аудиторлик фаолиятининг миллий стандартларини (АФМС) ва бошқа меъерий ҳужжатлар ўз ичига олади.

АФМС бу барча аудиторлик ташкилотлари ўзларининг профессионал фаолиятлари жараёнида риоя қилишлари лозим бўлган ягона асосий тамойиллардир. Стандартлар Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигида бухгалтерия ҳисоби, ҳисоботи ва аудит услубиёти бошқармаси томонидан ишлаб чиқилиб тасдиқланади ва Адлия вазирлигида рўйхатга олинади.

АФМС Аудитнинг Халқаро Стандартлари **АХС (International Standards of Auditing - ISAs)** негизда ишлаб чиқилади ва асосан аудиторлик текширувларини ўтказиш қоидаларини белгилайди. Бу қоидалар

8.3. Аудиторлик текширувлари ва аудиторлик ташкилотларнинг профессионал хизматлари. 8.4. Мажбурий ва ташаббус тарзидаги (ихтиёрий) аудиторлик текширувлари.

Аудиторлик текшируви қай тарзда ўтказилишига қараб **мажбурий ва ташаббус тарзида** аудиторлик текширувларига бўлинади. Шунингдек, аудиторлик текшируви назорат қилувчи ёки ҳуқуқни назорат қилувчи муҳофаза қилиш органларининг тшаббусига кўра ҳам ўтказилиши мумкин.

“Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги қонуннинг 10 моддасига мувофиқ мажбурий аудиторлик текширувидан ўтказилиши лозим бўлган барча хўжалик юритувчи субъектлар олдинги йил учун молиявий ҳисоботларни жорий йилнинг 1 майгача аудиторлик текширувидан ўтказадилар.

Мажбурий аудиторлик текширувидан бўйин товлаган хўжалик юритувчи субъектларга солиқ органи томонидан жарима солинади.

Мажбурий аудиторлик текширувидан бўйин товлаганлик учун табақалаштирилган жарима ставкалари

Жарима миқдори	Бир йилда маҳсулот (иш, хизматлар) сотишдан олинган ялпи тушум миқдори (ҚҚС билан бирга)
Энг кам ойлик иш ҳақи миқдорининг 100 баравари	Энг кам ойлик иш ҳақи миқдорининг 500 баравари
Энг кам ойлик иш ҳақи миқдорининг 300 баравари	500 бараваридан 15 минг бараваригача
Энг кам ойлик иш ҳақи миқдорининг 500 баравари	15 бараваридан ортиқ

“Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги қонуннинг 11 моддасига мувофиқ: **“Ташаббус тарзидаги аудиторлик текшируви** хўжалик юритувчи субъектнинг ёки бошқа аудиторлик текшируви буюртмачиларининг қарорига биноан, қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда ўтказилиши мумкин”.

Ташаббус тарзидаги аудиторлик текширувининг предмети, муддати ва бошқа шартлари аудиторлик текширувининг буюртмачиси билан аудиторлик ташкилотлари ўртасида тузиладиган **аудиторлик текширувини ўтказиш тўғрисидаги шартномада** белгилаб қўйилади.

Ташаббус тарзидаги аудиторлик текшируви одатда хўжалик юритувчи субъектнинг қарорига кўра ўтказилади. Ташаббус тарзидаги аудиторлик текшируви ўтказишда хўжалик юритувчи субъект ўз олдида асосан қуйидагиларни мақсад қилиб қўйиши мумкин:

- ✓ бухгалтерия ҳисобини ташкил этишнинг амалдаги қонунчиликка мувофиқлигини аниқлаш;
- ✓ бутун бухгалтерия ҳисоби тизимини ёки унинг айрим бўлимларининг аҳволини назорат ва таҳлил қилиш;
- ✓ бухгалтерия ҳисоби бўйича иш юритишни ташкил этиш;

- ✓ бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш, юритиш ва ҳисобот тузиш ишларининг меъёрий таъминланганлигини аниқлаш;
- ✓ ҳисобни компьютерлаштиришда қўлланиладиган восита ва услубларни баҳолаш;
- ✓ солиқ қонунчилигига риоя қилиниши ва солиққа тортишга доир ҳисоб китоблар аҳволини текшириш ва ҳ.з.

8.5. Назорат қилувчи ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ташаббусига кўра аудит ўтказиш хусусиятлари.

“Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги қонуннинг 15 -моддасига мувофиқ аудиторлик текшируви назорат қилувчи ёки ҳуқуқни назорат қилувчи органларнинг ташаббусига кўра аудиторлик ташкилоти томонидан, улар ўртасидаги хўжалик юритувчи субъектларнинг молия-хўжалик фаолиятини аудиторлик текширувидан ўтказиш юзасидан тузилган шартномага асосан ўтказилади.

Ўзбекистон Республикаси процессуал қонунчилигига мувофиқ ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари (тергов органлари, суд ва арбитраж суди) хўжалик юритувчи субъектларни аудиторлик текширувидан ўтказишга топшириқ беришлари мумкин. Бундай топшириқ ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларида қуйидаги шарт шароитлар мавжуд бўлганида берилади:

- ✓ қўзғатилган (қайта кўрилаётган) жиноий ишлар;
- ✓ фуқаролик ишини қабул қилиш (қайта кўриш);
- ✓ арбитраж судининг идоравий тассаруфидаги ишлар.

Назорат қилувчи ёки ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг ташаббусига кўра ўтказилган аудиторлик текширувлар жараёнида олинган маълумотлар фақат мазкур органлар рухсати билан ва улар рухсат қилган ҳажмда ошкор қилиниши мумкин.

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг ташаббусига кўра ўтказилган текширувлар натижалари бўйича тузилган аудиторлик хулосаси Ўзбекистон Республикаси жиноят-процессуал кодексига мувофиқ тайинланган суд-бухгалтерия экспертизаси хулосасига тенглаштирилади.

8.6. Аудиторлик ташкилотларининг ҳуқуқлари, мажбуриятлари ва жавобгарликлари.

Аудиторлик ташкилоти мустақил хўжалик юритувчи субъект сифатида “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги қонуннинг 6-моддасига мувофиқ қуйидаги ҳуқуқларга эга:

- ✓ аудиторлик текшируви ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилиш учун хўжалик юритувчи субъектнинг таъсис ҳужжатлари ҳамда бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисобот ҳужжатлари билан олдиндан танишиб чиқиш;
- ✓ аудиторлик текшируви ўтказилаётганда хўжалик юритувчи субъект амалга ошираётган молия-хўжалик фаолияти билан боғлиқ ҳужжатларни тўлиқ ҳажмда олиш, шунингдек ушбу ҳужжатларда ҳисобга олинган ҳар қандай мол-мулкнинг амалда мавжудлигини ҳамда ҳар қандай мажбуриятларнинг амалдаги ҳолатини текшириш;

- ✓ аудиторлик текширувини ўтказиш давомида юзага келган масалалар бўйича хўжалик юритувчи субъектнинг моддий жавобгар шахсларидан оғзаки ва ёзма тушунтиришлар олиш ҳамда аудиторлик текшируви учун зарур бўлган қўшимча маълумотларни олиш;
- ✓ учинчи шахслар томонидан ёзма тасдиқланган ахборотни хўжалик юритувчи субъектдан олиш;
- ✓ ишончли аудиторлик хулосасини тузиш учун зарур бўлган барча ахборот хўжалик юритувчи субъект томонидан тақдим этилмаган тақдирда аудиторлик текшируви ўтказишдан бош тортиш;
- ✓ аудиторлик текширувини ўтказишда иштирок этишга аудиторлар ва бошқа мутахассисларни белгиланган тартибда жалб этиш.

9-МАВЗУ. АУДИТОРЛИК ТЕКШИРУВНИНГ ТУРЛАРИ ВА ШАКЛЛАРИ

Режа

9.1. Аудитнинг турлари, хиллари ва шакллари.

9.2. Аудиторлик rischi

9.3. Аудит ва тафтиш.

9.1. Аудитнинг турлари, хиллари ва шакллари.

Аудиторская деятельность в Республике Узбекистан в соответствии с нормативными документами имеет следующую общую классификацию

Рис. Общая классификация аудиторской деятельности в Узбекистане.

Внутренний аудит представляет собой независимую деятельность в организации по проверке и оценке её работы в интересах руководителей. Цель внутреннего аудита – помочь сотрудникам организации эффективно выполнять свои функции. Внутренний аудит проводят аудиторы, работающие непосредственно в данном предприятии. В небольших организациях может и не быть штатных аудиторов. В этом случае проведение внутреннего аудита можно поручить ревизионной комиссии или аудиторской организации на договорной основе.

Служба внутреннего аудита – структурное подразделение предприятия, осуществляющее внутренний аудит, создаваемое с учетом требований, установленных Положением, решением наблюдательного совета предприятия.

Основные задачи, функции, права и обязанности службы внутреннего аудита подробно описаны в «Положении о службе внутреннего аудита на предприятиях».

Однако с принятием нового «Положения» несколько изменились требования к службе внутреннего аудита, которые сводятся к тому, что сотрудники службы внутреннего аудита должны отвечать одному из следующих требований:

- иметь квалифицированный сертификат аудитора;
- иметь высшее образование, стаж практической работы в сфере бухгалтерского учета, аудита, финансового и налогового контроля не менее двух лет из последних десяти.

Для достаточного и эффективного достижения целей и решения задач внутреннего аудита Положением предусмотрены следующие требования к численности работников службы внутреннего аудита.

Утвержденный штат службы внутреннего аудита должна состоять:

- не менее двух сертифицированных аудиторов – в предприятиях, балансовая стоимость активов которых составляет от 1 до 10 млрд. сумов;
- не менее трех сертифицированных аудиторов – в предприятиях, балансовая стоимость активов которых составляет от 1 до 10 млрд. сумов;
- не менее четырех сертифицированных аудиторов – в предприятиях, балансовая стоимость активов, которых составляет свыше 50 млрд. сумов.

Служба внутреннего аудита, как и внешний аудит является независимой, поскольку назначение и освобождение руководителя службы внутреннего аудита и её сотрудников от занимаемой должности, установление им размеров заработной платы и других выплат производится по решению наблюдательного совета предприятия.

Внешний аудит является неотъемлемым и важным элементом управленческого контроля. Потребность во внешнем аудите возникает, как обычно, на крупных предприятиях в связи с тем, что верхнее звено руководства не занимается повседневным контролем деятельности организации низших управленческих структур.

Главная цель внешнего аудита – дать объективные, реальные и точные сведения об аудируемом объекте.

- В ходе аудиторской проверки финансовых отчетов устанавливаются:
- точность отражения в них финансового положения и результатов деятельности предприятия;
  - соответствие ведения бухгалтерского учета установленным требованиям и критериям (стандартам бухгалтерского учета);
  - соблюдение проверяемым предприятием действующего законодательства.

Особое значение имеет тот факт, что проверку достоверности отчетности предприятия, соблюдение действующего законодательства, составление аудиторского заключения производит независимый аудитор.

Существует ряд определенных правил, касающихся деятельности независимых аудиторов. Это:

- свободный выбор аудитора (аудиторской организации) хозяйствующим субъектом;
- договорные отношения между аудитором (А.О.) и клиентом, позволяющие аудитору быть независимым от указаний каких-либо государственных органов;
- возможность отказать клиенту в выдаче аудиторского заключения до устранения отмеченных недостатков;
- невозможность аудиторской проверки при родственных или деловых отношениях с клиентом;
- запрещение аудитору (А.О.) заниматься коммерческой деятельностью, не связанной с выполнением аудиторской, консультационных и других услуг, разрешенных законодательством;
- конфиденциальность – важнейшее требование при осуществлении аудиторской деятельности. Аудитор не должен представлять никакому органу каких-либо сведений о хозяйственной деятельности проверяемого объекта;
- аудитор должен обладать необходимой профессиональной квалификацией, заботиться о поддержании её на должном уровне путем периодического прохождения курсов повышения квалификации. Аудитор не должен оказывать клиенту услуги в тех областях экономики, в которых не имеет достаточных профессиональных знаний.

Обязательный аудит. Обязательная аудиторская проверка проводится в случаях, установленных непосредственно законодательством или по поручению государственных органов. Объем и порядок проведения обязательного аудита регламентируется законодательными нормативами. Обязательной аудиторской проверке (статья 10 Закона об аудиторской деятельности) ежегодно подлежат: акционерные общества, банки и иные кредитные организации; страховые организации; инвестиционные и иные фонды, аккумулирующие средства юридических и физических лиц, и их управляющие компании и др.

Аудиторская организация, осуществляющая обязательную проверку, берет на себя такие обязательства как:

- аудиторская проверка должна быть только комплексной, охватывающей все сферы деятельности объекта, все разделы и счета бухгалтерского учета, все

виды имущества, оценку деятельности всех филиалов, подразделений и представительств субъекта;

- применение (соблюдение) всех правил стандартов аудита, определяющих действия аудиторов в конкретных ситуациях, возникающих при проведении аудита.

Инициативный аудит. Инициативный (добровольный) аудит проводится по решению руководства предприятия (совета директоров) или его учредителей.

Главной целью инициативного аудита является выявление недостатков в ведении бухгалтерского учета, составлении отчетности, в налогообложении, проведение анализа финансового состояния хозяйствующего субъекта и помочь в организации учета и отчетности.

Причиной появления инициативного (добровольного) аудита является:

во-первых, многие предприятия, прошедшие в последние годы процедуру приватизации и получившие статус ООО, частных предприятий и др. лишились контроля со стороны специальных органов;

во-вторых, текучесть бухгалтерских кадров, которая в свою очередь вызывается различными обстоятельствами – недостаточно высокой оплатой, нежеланием руководства новых экономических структур относиться к главному бухгалтеру как к одному из основных контролеров за законностью хозяйственных операций и т.д.;

в-третьих, низкая квалификация бухгалтерских кадров на некоторых предприятиях, особенно на вновь образованных.

Руководители предприятий и организаций, сталкивающиеся с такими проблемами, сами обращаются в аудиторские организации с просьбами о помощи.

Аудит по специальным аудиторским заданиям проводится по проверке отдельных статей бухгалтерской отчетности, качественного состояния имущества, юридической и экономической экспертизы договоров (контактов), регламентирующих гражданско-правовые отношения, эффективности использования капитала и другим вопросам, непосредственно связанным с финансово-хозяйственной деятельностью экономического субъекта.

Сопутствующие аудиту услуги (профессиональные услуги аудита). Закон Республики Узбекистан допускает проведение аудиторскими организациями по просьбе хозяйствующих субъектов различных сопутствующих аудиту услуги, которые иначе говоря являются профессиональными (консалтинговыми) услугами. К ним относятся:

1. **Консультации по учету**, налогообложению, составлению отчетности и др. В ряде случаев малые предприятия бизнеса, микрофирмы, фермерские хозяйства по договору могут поручить аудиторской организации ведение бухгалтерского учета.

2. **Ведение учета.** В соответствии с действующим законодательством Республики Узбекистан в хозяйствующем субъекте, не имеющий бухгалтерской службы, ведения бухгалтерского учета может быть передано

специализированной организацией или соответствующим специалистам на договорных началах. Аудиторские организации могут играть роль таковой специализированной организацией.

3. Восстановление бухгалтерского учета, обычно проводится за определенный период и носит разовый характер. Восстановление учета – довольно сложная процедура, поэтому она проводится наиболее квалифицированными специалистами аудиторских организаций, что не исключает в свою очередь привлечения для введения в память компьютера типовых хозяйственных операций специалистов-операторов.

4. Анализ хозяйственной деятельности. С развитием и расширением рыночных отношений, конкуренций возрастает спрос на данный вид услуг. Это вызвано тем, что хозяйствующие субъекты в новых экономических условиях желают разобраться в своем финансовом состоянии, наметить пути выхода из кризиса, определить, какой вид продукции (работ, услуг) приносит наибольший доход (убытки) и т.д. Некоторые предприятия (в большинстве своем бывшие государственные, а в настоящее время акционерные общества) находятся в бедственном положении и балансируют на грани банкротства. Работники экономической службы предприятий не владеют методами проведения анализа финансового состояния в условиях рыночной экономики, не имеют опыта составления бизнес-плана и др.

9.2. Аудиторлик риски

Аудиторлик таваккалчилиги ва ички назорат тизимини баҳолаш. Аудитор аудиторлик текширувини режалаштириш жараёнида аудиторлик текширувини самарали ўтказиши учун етарли бўлган бухгалтерия ҳисоби ва ички назорат тизими тўғрисида фикрга эга бўлиши лозим. Таваккалчиликни мақбул бўлган паст даражагача камайтириш учун керакли бўлган аудитор таваккалчилигига баҳо бериш ва аудиторлик муолажаларини ишлаб чиқиш мақсадида аудитор малакавий мулоҳазани қўллаши лозим.

Аудиторлик таваккалчилиги – бу аудиторлик текширувининг, миждонинг ички назорат тизимининг самарасизлиги, аудиторлар томонидан миждоз хатоларини аниқлай олмаслиги таваккалчилигини баҳолашдир.

Аудиторлик таваккалчилиги - аудитор томонидан субъектив равишда белгиланадиган, аудиторлик текшируви яқунлари бўйича молиявий ҳисобот унинг ишончилиги тасдиқланганидан кейин аниқланмаган жиддий бузилишларни ўз ичига олиши мумкинлигини эътироф этиш ёки аслида бундай бузилишлар молиявий ҳисоботда бўлмасда, унда жиддий бузилишлар мавжудлигини эътироф этиш эҳтимолидир.

Миқдорий усул аудиторлик таваккалчилигининг кўп сонли моделларини миқдорий ҳисоблашни фараз қилади. Булар ичидан энг оддийси:

$$A_t = C_t \times N_t \times M_t,$$

бунда:

Ат – аудиторлик текшируви ўтказилгандан кейин молиявий ҳисоботда аниқланмай қолган моддий хатоларни мавжуд бўлишлигини қабул қилиш тахмини тўғрисида аудиторнинг фикрини ақс этувчи аудиторлик текшируви самарасизлиги таваккалчилиги (аудиторлик таваккалчилиги);

Ст – компания хусусиятлари билан боғлиқ бўлган таваккалчилик (соф таваккалчилик), яъни: ички назорат тизими самарадорлигини кўриб чиқишдан олдин, ҳисоботда белгиланган миқдордан юқори бўлган хатолар мавжуд бўлишлиги тахмини;

Нт – миждознинг ички (ички хўжалик) назорат тизими билан боғлиқ бўлган таваккалчилик;

Мт – тестлар ўтказиш муолажалари самарасизлиги билан боғлиқ бўлган таваккалчилик (муолажа таваккалчилиги) – тестлар ўтказиш жараёнида, аудитор учун қабул қилиниши мумкин бўлган миқдордан юқори хатоларни аниқланмай қолиниши тахмини.

Умумий аудиторлик амалиётида аудиторлик таваккалчилгининг мақбул тўпламига қуйидагича ёндашув ишлаб чиқилган ва улар инглиз тилидаги бош ҳарфлари бўйича қуйидаги формула кўринишида ифодаланган:

$$DAR = IR \times CR \times DR$$

DAR (Desired audit risk) – аудиторлик таваккалчилигининг мақбул тўплами;

IR (Internal risk) – ички хўжалик таваккалчилиги;

CR (Control risk) – назорат таваккалчилиги;

DR (Direction risk) – аниқланмаслик таваккалчилиги.

Халқаро амалиётда “Аудиторлик таваккалчилиги” деганда молиявий ҳисобот аҳамиятли нотўғри ақс этилганда аудитор тегишли бўлмаган аудиторлик хулоса тақдим этилиши тушунилади. Аудиторлик таваккалчилиги уч таркибий қисмдан иборат: яъни, ажралмас таваккалчилиги, назорат таваккалчилиги ва аниқлаб бўлмастик таваккалчилиги.

9.3. Аудит ва тафтиш.

Аудит мамлакатимизда хўжалик фаолиятини назорат ва иқтисодий таҳлил қилишнинг нисбатан янги йўналишидир. Агар Фарб мамлакатларида аудит 150 йилдан буён маълум бўлса, Ўзбекистонда эса, мустақил фаолият соҳаси сифатида хўжалик юритишда давлат монополиясидан воз кечиш ва бозор иқтисодига ўтиш натижасида шакллана бошлади. Шунинг учун аудиторлик фаолияти ривожланган мамлакатлар тажрибасини ўрганиш зарурдир. Таъкидлаш жоизки, олдин ҳам мамлакатимиздаги корхоналар, ташкилотларва муассасаларда хўжалик фаолиятини назорат ва тафтиш қилиш амалга оширилган. Аммо, **назорат** ва **тафтиш** билан **аудит** тушунчалари бир бирларига яқин бўлса ҳам, уларни битта нарса деб тушуниш тўғри эмас.

Бозор муносабатларининг ривожланиши ва иқтисодийнинг эркинлаштирилиши натижасида аудиторлик фаолияти тез суръатлар билан ривожланиб, тафтиш тушунчасини сиқиб чиқармоқда.

Аудит ва тафтиш тушунчалари кенг маънода хўжалик юритувчи субъектлар молия-хўжалик фаолияти устидан ўрнатиладиган иқтисодий назоратни ташкил этиш усуллари ҳисобланади. Аудит ўтказишда хужжатлива ҳақиқий тафтишнинг айрим амаллари, айрим ҳисоб объектларини тафтиш қилиш усулларидадан фойдаланилади.

Молиявий ҳисоботларни тузишни тафтиш қилишда маълум изоҳлар берилган ҳолда аудиторлик фаолияти стандартлари ва нормалари қўлланилиши мумкин. Аудит ва тафтишнинг бундай ўхшаш жиҳатлари кўп, аммо принципиал фарқлари ҳам мавжуд. Шунинг учун ҳам иқтисодий назорат шакллари ва методларининг ривожланиши истиқболларни тадқиқ қилишда аудит ва тафтиш ўртасидаги тафовутларни очиқ бериш муҳим аҳамиятга эга.

10-МАВЗУ. АУДИТОРЛИК ТЕКШИРИШНИ РЕЖАЛАШТИРИШ

Режа

10.1. Аудиторлик фаолиятини режалаштиришнинг мақсади, вазифалари, босқичлари ва асосий принциплари.

10.2. Текшириладиган корхона (мижоз) фаолиятини ўрганиш.

10.3. Корхонанинг ҳисоб сиёсатини ўрганиш.

10.4. Аудит режаси, аудит дастури ва вақт бюджети.

10.5. Корхонани аудиторлик текширувидан ўтказиш ишчи дастури ва аудиторлик хизмати кўрсатиш ҳақидаги шартнома ҳамда бошқа зарур хужжатларни тузиш.

10.1. Аудиторлик фаолиятини режалаштиришнинг мақсади, вазифалари, босқичлари ва асосий принциплари.

Аудитор аудитни тахмин қилинаётган кўлами ва ўтказиш тартибини баён этган ҳолда, аудитнинг умумий режасини ишлаб чиқиши ва расмийлаштириши лозим. Аудит дастурини ишлаб чиқишда қўлланма бўлиб хизмат қилиши учун, аудит умумий режасининг хужжатли акс эттирилиши етарли даражада батафсил бўлиши керак, бунда унинг аниқ шакли ва мазмуни субъект катталиги, аудитнинг мураккаблиги ҳамда аудитор қўллаётган аниқ услубият ва технологияга боғлиқ.

Аудитор аудитнинг умумий режасини ишлаб чиқишда кўриб чиқиши талаб қилинадиган масалалар қуйидагилар:

Бизнесни билишлик;

Бухгалтерия ҳисоби ва ички назорат тизимларини тушуниш;

Таваккалчилик ва муҳимлик;

Муолажалар тавсифи, муддати ва ҳажми;

Ишни мувофиқлаштириш йўналтириш, унга раҳбарлик қилиш ва шарҳлаш;

Бошқа жабҳалар.

Аудитор аудитнинг умумий режасини амалга ошириш учун керакли бўлган, режалаштирилган аудиторлик муолажаларининг тавсифи, муддати ва ҳажмини белгиловчи аудит дастурини ишлаб чиқиши ва ҳужжатли расмийлаштириши лозим. Аудит дастури аудитда иштирок этаётган аудитор ёрдамчилари учун йўриқномалар тўплами ҳамда ишни тегишли равишда бажарилиши ва акс эттирилиши юзасидан назорат қилиш воситаси сифатида хизмат қилади. Шунингдек, аудит дастури аудитнинг ҳар бир бўлими бўйича белгиланган вазифалар ва аудитнинг турли жабҳалари ёки муолажаларига ажратилган соатлар миқдори кўрсатилган вақт бюджетидан иборат бўлиши мумкин.

Аудит дастурини тайёрлаш жараёнида, аудитор ажралмас таваккалчилик ва назорат таваккалчиликлари аниқ баҳоланганлигини ҳамда моҳияти бўйича муолажалар билан таъминланадиган керакли бўлган ишончлилик даражасини кўриб чиқиши лозим.

Аудитнинг дастури аудит режасининг ривожланиши ҳисобланиб, текширувнинг ҳар бир аниқ бўлими учун керакли бўлган аудиторлик муолажалар рўйхатидан иборатдир. Аудиторлик дастурлар қуйидаги икки турда бўлади:

1) корхона ички назорат тизими тўғрисида маълумот тўплаш учун муолажалардан таркиб топган назорат тестлари дастури;

2) бевосита счетлардаги қолдиқлар тўғрисида маълумот тўплаш учун муолажалардан таркиб топган счетлардаги қолдиқларни текшириш дастури.

Аудиторлик дастури қуйидаги омиллардан таркиб топган:

1) аудиторларнинг ишлаш жадвали.

2) батафсил муолажалар.

3) аудит бўйича ишни назорат қилиш.

4) ходимлар.

Дастурда аудиторлик текширувини ўтказиш учун керакли бўлган ходимлар сони, улар ишининг ҳажми ва мазмуни белгиланади.

Одатда аудитни асосий аудитор, аудитор ёрдамчилари ва ассистентларидан иборат гуруҳ амалга оширади.

Молиявий ҳисобот моддалари тўғрилигини тасдиқлаш мақсадида миқдорий хатолар ва камчиликларни текшириш учун операциялар тестлари ишлаб чиқилади.

10.2. Текшириладиган корхона (мижоз) фаолиятини ўрганиш.

Аудиторлик текширувининг муваффақиятсизлик таваккалчилигини камайтириш мақсадида аудиторлар ва аудиторлик ташкилотлар бўлажак мижозларни баҳолаш учун ишончли мезонларга эга бўлишлари лозим. Мижозни атрофлича ўйламаган ҳолда муваффақиятсиз танлаш йирик молиявий ва маънавий харажатларга олиб келиши, ташкилот ва аудитор

обрўсига путур етказиши мумкин. Ўзбекистон Республикасида бозорни шакллантириш даврида кўпчилик савдо-сотик билан шуғулланувчи тизимлар бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботни тузишга буюртма бериши муносабати билан, аудиторлик ташкилотлар томонидан миждозларни пухта ўйлаб танлаб олиш тизимига эга бўлиши айниқса муҳимдир.

Аудиторлик фирмалари миждозларини бир нечта турларга ажратиш мумкин, масалан, аудиторлик текшируви жараёнида "миждоз-аудитор" ўзаро алоқаларидан келиб чиққан ҳолда.

Юзаки-расмий: ушбу турдаги миждозлар аудитор билан яқин алоқа боғлашни истамайдилар ва аудиторлик текширувини тезкорлик билан яқунлашни талаб қиладилар. Бу ҳолда, аудитордан миждоз учун энг кам сарфланган вақт ва харажатлар билан, фақат аудиторлик хулосасини тайёрлаш ва тақдим этиш талаб қилинади.

Норасмий: бу турга аудитор билан яқин алоқа ўрнатадиган ва унинг ёрдамига ишонадиган миждозлар киради. Бунда ўз мустақиллигини сақлаган ҳолда, асосий иш билан бир қаторда, ташқи аудитор ички аудиторнинг айрим вазибаларини бажаради, шунингдек, одатда, бир қатор кўшимча хизматлар ҳам кўрсатади (маслаҳат бериш, таҳлил, амалий ёрдам кўрсатиш ва бошқалар).

Аудитор аудит ўтказиш тўғрисида шартнома тузишдан олдин миждоз қайси турга мансуб эканлигини аниқлаши лозим.

Агар миждоз норасмий турга мансуб бўлса, аудитор келажакдаги кўшимча равишда маслаҳатлар моҳиятини, аудиторлик текшируви натижалари бўйича кутилаётган кўшимча маълумотлар мазмунини аниқлаши керак.

Молиявий ҳисобот аудитини ўтказишда аудитор, аудиторнинг фикри бўйича молиявий ҳисоботга, текширувга ёки аудиторлик ҳисоботга аҳамиятли таъсир кўрсатиши мумкин бўлган ҳодисалар, муомалалар ва қабул қилинган амалиётни аниқлаш ва тушуниш учун етарли ҳажмда бизнесни билиши ёки унга оид билим олиши лозим.

Келишув қабул қилингунга қадар аудитор аудит қилинадиган субъектнинг тармоғи, мулкчилик ҳуқуқи, раҳбарияти ва фаолиятига оид дастлабки билимларни олиши ва аудит ўтказиш учун керакли бўлган билим даражасига эришиш имконини кўриб чиқиши лозим.

Келишув қабул қилингандан сўнг кўшимча ва батафсилроқ маълумотлар тўпланади. Имкони борича керакли бўлган билимлар ҳажминини аудитор келишув бажарилишининг бошида олиши лозим. Аудитни ўтказиш жараёнида олдин олинган маълумот баҳоланади, янгиланади ва тўлдирилади.

Миждоз бизнеси тўғрисида билимлар олиш маълумотни йиғиш ва баҳо беришнинг узлуксиз ва кумулятив жараёни ва аудитнинг барча босқичларида олинган билимларни аудиторлик далиллар ва маълумот билан боғланишини аниқлаш ҳисобланади. Масалан, маълумот режалаштириш босқичида йиғилишига қарамасдан, аудитор ва унинг ёрдамчилари бизнес тўғрисида янада ҳам тўлиқроқ тасаввур олишларига қараб, кейинги босқичларда унга аниқлик киритилади ва тўлдирилади.

Кейинги келишувларда аудитор олдин йиғилган маълумотни, жумладан олдинги йил бўйича ишчи ҳужжатларидаги кўрсаткичларни янгилайди ва баҳо беради. Аудитор, шунингдек, охириги аудит ўтказилгандан сўнг содир этилган аҳамиятли ўзгартишларни солиштиришга қаратилган муолажаларни бажаради.

10.3. Корхонанинг ҳисоб сиёсатини ўрганиш.

№ 1 – “Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот” номли Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисоби миллий стандартига мувофиқ ҳисоб сиёсати хўжалик юритувчи субъект раҳбари томонидан бухгалтерия ҳисобини юритиш ва молиявий ҳисоботни тайрлаш ҳамда тузиш учун фойдаланиладиган махсус тамойиллар, қоидалар ва амалий ёндошувлар тўпламини ифодалайди.

Шунингдек, хўжалик юритувчи субъектнинг ҳисоб сиёсати корхона раҳбари томонидан № 1 БҲМС асосида тузилиб, хўжалик юритувчи субъектнинг турли йиллар учун тақдим қилинган молиявий ҳисоботларидаги кўрсаткичлар таққосланувчан, ҳамда бошқа БҲМС лар асосида шакллантирилган бўлиши лозим.

Ҳисоб сиёсатининг мазмунини ифодаладиган маълумот манбалари қуйидагилардан иборат:

- ✓ текшириладиган корхонанинг ҳисоб сиёсати тўғрисидаги буйруқ (фармойиш);
- ✓ бухгалтерия ҳисобининг ишчи счётлар режаси;
- ✓ тасдиқланган дастлабки ҳужжатлар шакллари ва ички бухгалтерия ҳисоботлари учун ҳужжатлар шакллари рўйхати;
- ✓ ҳужжатлар айланиши режа-графи ва ҳисоб ахборотларига ишлов бериш технологиялари;
- ✓ айрим кўрсаткичларни ҳисобга олиш бўйича тасдиқланган услубиёт ва текшириладиган корхона ҳисоб сиёсати тўғрисидаги буйруққа бошқа иловалар;
- ✓ қуйидаги масалаларни баён қиладиган тушунтириш хати.

10.4. Аудит режаси, аудит дастури ва вақт бюджети.

Аудитор аудитни тахмин қилинаётган кўлами ва ўтказиш тартибини баён этган ҳолда, аудитнинг умумий режасини ишлаб чиқиши ва расмийлаштириши лозим. Аудит дастурини ишлаб чиқишда қўлланма бўлиб хизмат қилиши учун, аудит умумий режасининг ҳужжатли акс этирилиши етарли даражада батафсил бўлиши керак, бунда унинг аниқ шакли ва мазмуни субъект катталиги, аудитнинг мураккаблиги ҳамда аудитор қўллаётган аниқ услубият ва технологияга боғлиқ.

Аудитор аудитнинг умумий режасини ишлаб чиқишда кўриб чиқиши талаб қилинадиган масалалар қуйидагилар:

Бизнесни билишлик;

Бухгалтерия ҳисоби ва ички назорат тизимларини тушуниш;
Таваккалчилик ва муҳимлик;
Муолажалар тавсифи, муддати ва ҳажми;
Ишни мувофиқлаштириш йўналтириш, унга раҳбарлик қилиш ва шарҳлаш;

Бошқа жабҳалар.

Аудитор аудитнинг умумий режасини амалга ошириш учун керакли бўлган, режалаштирилган аудиторлик муолажаларининг тавсифи, муддати ва ҳажмини белгиловчи аудит дастурини ишлаб чиқиши ва ҳужжатли расмийлаштириши лозим. Аудит дастури аудитда иштирок этаётган аудитор ёрдамчилари учун йўриқномалар тўплами ҳамда ишни тегишли равишда бажарилиши ва акс эттирилиши юзасидан назорат қилиш воситаси сифатида хизмат қилади. Шунингдек, аудит дастури аудитнинг ҳар бир бўлими бўйича белгиланган вазифалар ва аудитнинг турли жабҳалари ёки муолажаларига ажратилган соатлар миқдори кўрсатилган вақт бюджетидан иборат бўлиши мумкин.

Аудит дастурини тайёрлаш жараёнида, аудитор ажралмас таваккалчилик ва назорат таваккалчиликлари аниқ баҳоланганлигини ҳамда моҳияти бўйича муолажалар билан таъминланадиган керакли бўлган ишонччилик даражасини кўриб чиқиши лозим.

Аудитнинг дастури аудит режасининг ривожланиши ҳисобланиб, текширувнинг ҳар бир аниқ бўлими учун керакли бўлган аудиторлик муолажалар рўйхатидан иборатдир. Аудиторлик дастурлар қуйидаги **икки турда бўлади:**

1) корхона ички назорат тизими тўғрисида маълумот тўплаш учун муолажалардан таркиб топган назорат тестлари дастури;

2) бевосита счетлардаги қолдиқлар тўғрисида маълумот тўплаш учун муолажалардан таркиб топган счетлардаги қолдиқларни текшириш дастури.

Аудиторлик дастури қуйидаги **омиллардан таркиб топган:**

1) аудиторларнинг ишлаш жадвали.

2) батафсил муолажалар.

3) аудит бўйича ишни назорат қилиш.

4) ходимлар.

Дастурда аудиторлик текширувини ўтказиш учун керакли бўлган ходимлар сони, улар ишининг ҳажми ва мазмуни белгиланади.

Одатда аудитни асосий аудитор, аудитор ёрдамчилари ва ассистентларидан иборат гуруҳ амалга оширади.

Молиявий ҳисобот моддалари тўғрилигини тасдиқлаш мақсадида миқдорий хатолар ва камчиликларни текшириш учун операциялар тестлари ишлаб чиқилади.

10.5. Корхонани аудиторлик текширувидан ўтказиш ишчи дастури ва аудиторлик хизмати кўрсатиш ҳақидаги шартнома ҳамда бошқа зарур ҳужжатларни тузиш.

Аудиторлик текширувини ўтказиш тўғрисидаги шартнома "мижоз-аудитор" ўзаро муносабатларини чегаралаб берувчи расмий ҳужжат ҳисобланади ва умумий жиҳатлари билан тадбиркорлик фаолиятида қўлланиладиган шартномалардан фарқ қилмайди. Бу ҳужжат, бошқа шартномалар каби, томонларнинг, яъни шартнома иштирокчиларининг, бу ерда буюртмачи-мижоз ва ижрочи-аудитор, ўзаро келишилган манфаатларини ҳуқуқий томондан тартибга солади.

Шунинг билан бир қаторда, аудиторлик текширувини ўтказиш тўғрисидаги шартнома тадбиркорликда қўлланиладиган бошқа шартномалардан муҳим фарқлари ҳам мавжуд - бу, биринчи навбатда, шартнома тузиш вақтида ошкорасиз ҳолда учинчи томон (молиявий ҳисобот маълумотларидан фойдаланувчилар) манфаатларини ҳисобга олишдир. Зеро, амалда, агар текширув сифатсиз ўтказилганлиги натижасида зарар етказилса, аудитор нафақат мижоз олдида, балки ушбу фойдаланувчилар олдида ҳам масъулдир. Шартнома имзоланишидан олдин, аудитор ўзи учун нафақат имконияти борича мижоз истакларини аниқроқ билиб олиши, балки унга ўз буюртмасини тўғри шакллантиришда ёрдам бериши лозим. Ўтказиладиган аудиторлик текшируви сифати ҳамда аудитор ва мижоз ўртасидаги ўзаро муносабатлар кўп жиҳатдан аудиторлик текширувини ўтказиш тўғрисидаги шартнома аниқ тузилганлигига боғлиқдир.

Кўпчилик аудиторлик ташкилотлар шартнома тузишнинг намунавий шаклларида фойдаланадилар, лекин, шунга қарамасдан, шартномада аниқ бир корхонани аудит қилиш хусусиятларини инобатга олиш мақсадга мувофиқдир, зеро мижозлар, кўп ҳолларда, унинг маъноси ва моҳиятини етарли даражада тушунмасликлари мумкин.

Аудиторлик текширувини ўтказиш тўғрисидаги **шартномада** аудитор томонидан аудиторлик хулосасини тақдим этишдан воз кечиш имкониятини акс этиш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, текширув ўтказиш учун керакли бўлган ҳужжатларни мижоз томонидан тақдим этиш муддатларини белгилаш лозим, чунки кўп ҳолатларда, бухгалтерия ҳисоботи ҳали тайёр бўлмасдан туриб мижозлар аудиторни таклиф қиладилар, бу, ўз навбатида, ишни жуда ҳам мураккаблаштиради.

Шартномада мижоз томонидан аудиторлик ташкилотига олдиндан пул тўлашни кўзда тутиш мақсадга мувофиқдир, зеро олдиндан пул тўланиши аудиторни молиявий мустақиллигини таъминлайди, текширув ўтказиш жараёнида мижоз томонидан ўтказилган аудит учун тегишли ҳақини тўламаслик йўли билан кўрқитиб "тазйик" ўтказишни олдини олади. Одатда, аудиторлик фирмалари томонидан олдиндан пул ўтказиш миқдори тўғрисидаги талаблари 50 фоиздан 100 фоизгачани ташкил этади.

Шартномада текширув жараёнида мижоз томонидан аудиторга ёрдам кўрсатиши лозимлиги тўғрисида мажбур эканлигини кўзда тутилиши

мақсадга мувофиқдир (инвентаризация ўтказишда ёрдам бериш учун ўз ходимларини жалб қилиш, хизмат сафарига чиқиш зарурияти бўлганда аудиторини транспорт воситаси билан таъминлаш ва бошқалар).

Аудитор ва мижоз шартнома шартлари бўйича келишиб олишлари лозим. Келишилган шартлар аудит бўйича хат-келишув ёки ҳар қандай бошқа тегишли шаклда расмийлаштирилиши лозим.

Аудиторлик текширувини ўтказиш тўғрисидаги шартномани тузишда аудиторлик хизматларининг қийматини баҳолаш муҳим ўрин тутди. Хизматлар қийматини пасайтирмасликка ҳам ва кўтармасликка ҳам интилиш лозим, зеро униси ҳам буниси ҳам, кўпчилик ҳолатларда, айниқса у ушбу аудиторлик фирмасига биринчи бор мурожаат қилган тақдирда мижозни "чўчитиб" юборади.

Айрим корхоналар, жумладан аудиторлик ташкилотлари даражасида ишга ҳақ тўлаш ва иш берувчи билан ходим ўртасидаги ижтимоий-меҳнат муносабатларини тартибга солиш унда қабул қилинган ички меъёрий ҳужжатлар-меҳнат шартномалари асосида амалга оширилади, улар корхона раҳбарияти томонидан меҳнат жамоаси вакиллари иштирокида ишлаб чиқилади.

Аудитор ва мижоз келишув шартлари бўйича келишиб олишлари лозим. Келишилган шартлар аудит бўйича хат-келишув ёки ҳар қандай бошқа тегишли шаклда расмийлаштирилиши лозим.

Аудит бўйича дастлабки келишувларда аудитор қуйидагилар юзасидан етарли бўлган тегишли аудиторлик далилларни олиши лозим:

- ✓ бошланғич қолдиқларда жорий даврнинг молиявий ҳисоботига муҳим таъсир кўрсатадиган нотўғрилиқлар мавжуд эмас;
- ✓ олдинги даврнинг якуний қолдиқлари жорий даврга тўғри ўтказилган ёки лозим бўлганда тузатилган;
- ✓ тегишли ҳисоб сиёсати изчиллик билан қўлланилади ёки ҳисоб сиёсатидаги ўзгаришлар тегишли равишда ҳисобга олинган ва мос ёритилган.

Аудиторнинг мижоз олдидаги мажбурият хати. Мижоз ва аудитор ўртасидаги ўзаро келишувини белгиловчи қўшимча ҳужжат бўлиб аудит ўтказишга розилик бериш тўғрисидаги ва аудитор томонидан ўз мижозига йўлланган хати ҳисобланади (ушбу ҳужжатдан олдин мижознинг тегишли расмий таклифи мавжуд эканлиги назарда тутилади).

Аудитор ва мижоз ўртасидаги бир маротаба бўладиган келишувларда аудиторлик текшируви ўтказиш тўғрисидаги розилик хати томонлар ўртасида тузиладиган шартнома ўрнини босиши мумкин.

Бунда аудитор томонидан таклиф этилган текширув шартларига мижоз ёзма равишда розилик билдириши лозим.

Мижозга йўлланган аудитор (аудиторлик фирмаси) нинг мажбурият-хати аудит ўтказишга розилигини ёки айрим корхоналар ва ташкилотлар (банклар, жамғармалар, суғурта компаниялари, очиқ турдаги акциядорлик жамиятлар ва бошқалар) учун қонунчиликда кўзда тутилган расмий аудиторларни таклиф этилишини тан олганлигини тасдиқлайди.

Аудиторлик текшируви бошланишдан олдин мижозга хат йўлланиши мижозни ҳам аудиторни ҳам манфаатларига мос келади, чунки бу аудиторлик текшируви яқунлангандан кейин икки тарафнинг мажбуриятларига оид кўплаб англашилмовчиликларни олдини олиш имкониятини яратади.

Аудиторлик текширувини ўтказиш тўғрисидаги хатда қуйидагилар кўрсатилади:

аудит ўтказилишининг зарурияти;

корхонада бухгалтерия ҳисоби ишончилиги ва назорат самарадорлигини аниқлаш учун тест текширувларини ўтказиш ҳамда бухгалтерия ҳисоби маълумотлари асосланганлиги, аниқлиги ва ишончилиги, қабул қилинган ҳисоб тартиби амалдаги қонунчиликка мувофиқлигини аниқлаш мақсадида маълум муолажаларни амалга ошириш зарурлиги.

Аудит ўтказиш тўғрисида розилик берилган хатда аудитор ва мижоз жавобгарлиги белгиланади. Аудитор жавобгарлиги деб амалдаги қонунчиликка ва томонлар келишувига мувофиқ аудиторнинг маънавий ва моддий жавобгарлиги тушунилади. Аудитор молиявий ҳисоботга оид ўз хулосаси бўйича жавобгардир.

Мижоз жавобгарлиги деб аудиторлик текшируви учун молиявий ҳисобни ташкил этувчи, амалдаги қонунчиликка ва меъёрий ҳужжатларга мувофиқ мавжуд бўлган маълумотни тўлиқ тақдим этиши ва аудиторлик хулосасидан мақсадга мувофиқ фойдаланиши тушунилади.

Айрим мамлакатларда аудитнинг мақсади ва кўлами, шунингдек, аудиторнинг мажбуриятлари қонунчилик билан белгиланади. Бироқ бундай вазиятларда ҳам аудитор аудит бўйича хатлар-келишувлар мижоз учун фойдали маълумотга эга деб ҳисоблаши мумкин.

Аудитор, ўз манфаати билан бир қаторда, мижоз манфаатини кўзлаган ҳолда, хат-келишувни мижозга келишувни амалга оширишдан олдин жўнатгани мақсадга мувофиқдир, бунда тақдим этиладиган хизматлар юзасидан тушунмовчиликларни олди олинади. Хат-келишув аудитор қабул қилингани, аудитнинг мақсади ва кўлами, аудиторнинг мижоз олдидаги жавобгарлик даражаси ва тақдим этиладиган ҳар қандай ҳисобот шаклини ҳужжатлаштиради ва тасдиқлайди.

Аудит бўйича хат-келишувларнинг шакли ва мазмуни ҳар бир мижоз бўйича фарқланиши мумкин, лекин, асосан улар қуйидагиларни акс эттириши зарур:

- ✓ молиявий ҳисобот аудитининг мақсади;
- ✓ субъект раҳбариятининг тақдим этилаётган молиявий ҳисобот бўйича масъулияти;
- ✓ аудитор ўз иш фаолиятида риоя қиладиган амалдаги қонунчиликка, меъёрий ҳужжатларга ёки касбий идораларининг махсус ҳужжатларига асосланган аудитнинг кўлами;
- ✓ қандайдир ҳисоботлар шакли ёки аудитор иш натижаларини тақдим этишнинг бошқа бир усули;

Аудит жараёнига хос бўлган холис чекловлар, жумладан кўрсаткичларни танлаб олиб текшириш тавсифга эга бўлганлиги, шунингдек, бухгалтерия ҳисоби ва ички назорат тизимининг ҳар қадай ўзига хос бўлган чекловлар оқибатида айрим, жумладан, аҳамиятли янглишлар ҳам аниқланмай қолишлик таваккалчилигининг мавжудлиги.

Аудит ўтказиш муносабати билан расмий талаб этиладиган барча ҳисоб ёзувлари, ҳужжатлар ва бошқа маълумотлар билан чекловсиз танишиш.

11-МАВЗУ. АУДИТОРЛИК ТЕКШИРУВИНИНГ ЯКУНИЙ БОСҚИЧИ

Режа

11.1. Молиявий ҳисоботларда аниқланган камчилик ва хатоликлар юзасидан аудитор ҳатти ҳаракати.

11.2. Аудиторлик ҳисоботи ва хулосасининг моҳияти.

11.3. Аудиторлик хулосасининг турлари ва тузилиши.

11.4. Махсус масалалар бўйича аудиторлик хулосаси.

11.5. Аудитор ахлоқи (этикаси).

11.1. Молиявий ҳисоботларда аниқланган камчилик ва хатоликлар юзасидан аудитор ҳатти ҳаракати.

Аудитор молиявий натижаларни текширишда қуйидагиларни ҳам аниқлаши лозим: бюджетга солиқларнинг ўз вақтида ва тўлиқ тўланиши, шубҳали қарзлар бўйича захиралар яратилишининг тўғрилиги, фойданинг корхона иштирокчилари ўртасида ўз вақтида ва тўғри тақсимланиши, акциядорларга дивидендлар тўлашнинг тўғрилиги.

Агар ҳисобот йилининг охирига келиб дебитор қарзларининг инвентаризация материалларини таҳлил қилиш натижасида шубҳали дебитор қарзлар аниқланса, унда корхона шу миқдорда шубҳали қарзлар бўйича захира яратиши мумкин. Бунда қарздорнинг молиявий ҳолати, тўлов қобилияти ва қарзини тўлиқ ёки қисман суммада қоплай олиш эҳтимолига қараб захира ҳажми ҳар бир шубҳали қарз бўйича алоҳида аниқланади.

11.2. Аудиторлик ҳисоботи ва хулосасининг моҳияти.

Аудитнинг мақсад ва вазифаларидан келиб чиқиб, умумлаштирилган ва баҳоланган текширув натижаларини каммида иккита ҳужжат билан рамиёлаштириш мақсадга мувофиқдир:

1. аудит ҳақида шартномада кўзда тутилган давр ичидаги корхонанинг молия-ҳўжалик фаолиятини аудиторлик текширувидан ўтказиш тўғрисида ҳисобот;

2. бухгалтерия баланси ва молиявий ҳисобот бўйича аудиторлик хулосаси.

№ 70-“аудиторлик ҳисоботи ва молиявий ҳисобот тўғрисидаги аудиторлик хулосаси” номли АФМСга мувофиқ аудиторлик ҳисоботининг таркиби қуйидагича:

- А) номи;
- Б) адресат номи;
- В) кириш қисми;
- Г) таҳлил қисми;
- Д) якуний қисм.

Аудиторлик хулосаси бухгалтерлик ҳисоботнинг таркибий қисми бўлиб, ундан фойдаланувчилар учун ушбу ҳисобот ишончлилиги ахборот манбаси бўлиб хизмат қилади. Бухгалтерия ишонч билдирадilar. Ушбу ишонч, энг аввало, аудитор томонидан бажарилган ишнинг сифати билан қўлга киритилади ва оқланади.

Ўзбекистон Республикаси “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги қонунида белгиланишича, **аудиторлик хулосаси** молиявий ҳисобот тўғрилиги ва бухгалтерия ҳисоби юритиш тартибининг қонун ҳужжатларида белгиланган талабларга мувофиқлиги тўғрисида аудиторлик ташкилотининг фикри ёзма шаклда ифодаланган, хўжалик юритувчи субъект молиявий ҳисоботидан фойдаланувчилар учун очиқ бўлган ҳужжат. Аудиторлик хулосаси аудиторлик ҳисоботи асосида тузилади.

Аудиторлик хулосаси аудитор, аудиторлик ташкилотининг раҳбари томонидан имзоланган ва аудиторлик ташкилоти муҳри билан тасдиқланган бўлиши керак.

Аудиторлик хулосаси **учта: кириш, тасдиқловчи ва якунловчи** қисмдан иборат бўлиши керак.

Обобщение результатов аудита служит главным средством оценки того, являются ли фактические данные, проверенные аудитором, подтверждением, что финансовые отчеты представлены соответствующим образом по всем существенными аспектам и в соответствии с общепринятыми принципами бухгалтерского финансового учета и финансовой отчетности.

Аудитор должен быть уверен, что пункты итогового документа в частности или в совокупности не повлекут существенного искажения финансовой отчетности. Однако если это все-таки состоится, то финансовая отчетность должна быть пересмотрена клиентом или аудитор должен дать условное или негативное заключение. Конечно, аудитор и клиент могут договориться относительно того, что негативное заключение не нужно составлять. Выявленные неправильные данные могут повлиять на аудиторскую оценку результатов проверки. Однако аудитор должен учесть то обстоятельство, является ли подача неправильных сведений результатом ошибок или злоупотреблений.

Для обобщения результатов аудита необходимо их систематизировать и сгруппировать по однородным признакам. Для этого составляют частичные акты проверок (например, акт ревизии кассы), однородные факты нарушений

отображают в накопительных сведениях, аналитических таблицах, расчетах, схемах и тому подобное.

Однако когда аудитор неуверен в возможности предприятия продолжать свое функционирование, он должен отметить это в аудиторском отчете, указать сущность изменений в финансовой отчетности, которые бы могли быть осуществлены. Если неуверенность достаточно значительная, то аудитор должен отказаться от изложения своей мысли или отчитаться на основании несогласия. Когда учетная информация не отвечает данным финансовой отчетности, аудитор отображает это в аудиторском отчете.

Отчеты аудитора должны быть короткими, обоснованными, четкими и понятными. Администрация предприятия-заказчика должна дать аудитору ответ относительно всех отмеченных в отчете недостатков и мероприятий по их устранению. При этом отчеты могут быть использованы для составления аудиторских выводов по результатам осуществленной проверки финансово-хозяйственной деятельности.

Представление и раскрытие информации должно порождать уверенность, что выводы, которые может сделать пользователь, будут исчерпывающими и будут отвечать условиям бизнеса, особенно учитывая то, что финансовая отчетность отображает сущность, а не форму, свободна от предубежденности управляющих, то есть от представления фактов в приемлемом и неприемлемом виде, что информация и полученные объяснения адекватно отображены и результаты анализа не повлияли на учетную политику.

11.3. Аудиторлик хулосасининг турлари ва тузилиши.

Аудиторлик хулосасининг **иккита тури** мавжуд: а) **ижобий** аудиторлик хулосаси; б) **салбий** аудиторлик хулосаси.

Ижобий аудиторлик хулосасида бухгалтерлик баланси ва молиявий ҳисобот кўрсаткичларининг ишончлилиги аудитор томонидан тасдиқланади. Қоидага кўра ижобий аудиторлик хулосаси аудиторлик ташкилоти хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий ҳисобот, унинг молиявий ҳолати ва содир этилган молия хўжалик муомалаларининг Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги талабларига мувофиқлигини ишонарли акс эттиради деган фикрга келинган вақтда тузилиши лозим.

Салбий аудиторлик хулосаси молиявий ҳисобот қорхонанинг молиявий аҳволи тўғрисида ишонарли маълумот бермаган ва бухгалтерлик ҳисоботи ҳамда унинг молия хўжалик фаолияти ҳисоби амалдаги меъёрий қонунчилик талабларига мос келмаган ҳолда юртилган вақтда тузилади. Бундай хато камчиликлар ўз вақтида тузатилмаса, молиявий ҳисоботдан фойдаланувчиларни қалғитиши мумкин.

Салбий аудиторлик хулосаси тузиш аудиторлик амалиётида камдан-кам учрайдиган ҳолат бўлиб, бунга қуйидаги муайян вазиятлар сабаб бўлиши мумкин:

- ❖ аудитор томонидан аниқланган бухгалтерия ҳисоботидаги хато камчиликлар жиддий ва салмоқли бўлган ҳолатлар;

- ❖ айрим миждоз корхоналарда бундай ҳолатлар уларнинг иқтисодий носорлиги билан биргаликда юзага, ҳатто **амал қилаётган корхона принципларининг** бузилишига етиб боради;
- ❖ молиявий ҳисоботни тасдиқлаш учун зарур бўлган дастлабки ҳужжатлар, бухгалтерия ҳисоби маълумотлари ва ҳисоб регистрлари ҳамда бошқа ҳужжатларнинг катта қисми корхона маъмурияти томонидан тақдим этилганда;
- ❖ бунда аудиторлик ташкилоти вужудга келган вазиятдан келиб чиққан ҳолда № 70 АФМСга мувофиқ аудиторлик хулосаси тузишдан воз кечиши мумкин;
- ❖ иждобий аудиторлик хулосаси тузишга тўсқинлик қиладиган бошқа объектив вазиятлар ҳам, хусусан, вазият тақозоси вужудга келадиган соҳани чеклашлар.

Салбий аудиторлик хулосасини тузишга, қоидага кўра, хўжалик юритувчи субъектнинг аудиторлик ташкилоти томонидан аниқланган хато камчиликларни бартараф қилиш мақсадида молиявий ҳисоботга ўзгартишлар киритиш тўғрисида билдирилган фикрга норозилиги сабаб бўлади.

Аудиторское заключение имеет следующую структуру:

1. Реквизитная часть
2. Вводная часть
3. Аналитическая часть
4. Итоговая часть

Ныне действующая форма аудиторского заключения представляет собой неделимый документ, что является принципиальным отличием ее от ранее действовавшей формы, предусматривавшей наличие в качестве отдельных документов вводной части, аналитической части, заключительной части.

Реквизитная часть аудиторского заключения содержит следующие элементы:

1. Наименование адресата.
  2. Следующие сведения об аудиторе:
    - организационно-правовая форма и наименование, для индивидуального аудитора - фамилия, имя, отчество и указание на осуществление им своей деятельности без образования юридического лица;
    - место нахождения;
    - номер и дата свидетельства о государственной регистрации;
    - номер, дата предоставления лицензии на осуществление аудиторской деятельности и наименование органа, предоставившего лицензию, а также срок действия лицензии;
    - членство в аккредитованном профессиональном аудиторском объединении.
  3. Следующие сведения об аудируемом лице:
    - организационно-правовая форма и наименование;
    - место нахождения;
    - номер и дата свидетельства о государственной регистрации.
- Требования к реквизитной части аудиторского заключения:

- аудиторское заключение должно иметь наименование «Аудиторское заключение по финансовой (бухгалтерской) отчетности» для того, чтобы отличить аудиторское заключение от заключений, составленных другими лицами, например, должностными лицами аудируемого лица, советом директоров;

- аудиторское заключение должно быть адресовано лицу, предусмотренному законодательством и/или договором о проведении аудита; как правило, аудиторское заключение адресуется собственнику аудируемого лица (акционерам), совету директоров и т. п.

Во вводной части аудиторского заключения содержится перечень проверенной финансовой (бухгалтерской) отчетности с указанием отчетного периода и ее состава.

Аналитическая часть (часть, описывающая объем аудита). В аналитической части аудиторского заключения описывается объем аудита с указанием, что аудит был проведен в соответствии с законами, правилами (стандартами) аудиторской деятельности, внутренними правилами (стандартами) аудиторской деятельности, действующими в профессиональных аудиторских объединениях, членом которых является аудитор, либо в соответствии с иными документами.

Под объемом аудита понимается способность аудитора выполнить процедуры аудита, которые считаются необходимыми в данных обстоятельствах, исходя из приемлемого уровня существенности. Это необходимо для получения пользователем уверенности в том, что аудит проведен в соответствии с нормативными правовыми актами РУз, правилами и стандартами.

Аудиторское заключение должно содержать заявление о том, что аудит был спланирован и проведен с целью обеспечения разумной уверенности в том, что финансовая (бухгалтерская), отчетность не содержит существенных искажений.

В аудиторском заключении должно быть указано, что аудит проводился на выборочной основе и включал в себя:

- изучение на основе тестирования доказательств, подтверждающих числовые показатели и раскрытие в финансовой (бухгалтерской) отчетности информации о финансово-хозяйственной деятельности аудируемого лица;
- оценку формы соблюдения принципов и правил бухгалтерского учета, применяемых при подготовке финансовой (бухгалтерской) отчетности;
- рассмотрение основных оценочных показателей, полученных руководством аудируемого лица при подготовке финансовой (бухгалтерской) отчетности;
- оценку представления финансовой (бухгалтерской) отчетности.

Аудиторское заключение должно содержать заявление аудитора относительно того, что аудит предоставляет достаточные основания для выражения мнения о достоверности во всех существенных отношениях финансовой (бухгалтерской) отчетности и соответствии порядка ведения бухгалтерского учета законодательству РУз.

В аудиторском заключении указывается дата, когда был завершен аудит. Аудиторское заключение подписывается руководителем аудиторской фирмы или уполномоченным руководителем лицом и лицом, проводившим аудит (лицом, возглавлявшим проверку), с указанием номера и срока действия квалификационного аттестата, и заверяется печатью аудиторской организации. Если аудит осуществлялся индивидуальным аудитором, заключение должно быть подписано только этим аудитором.

К аудиторскому заключению прилагается финансовая (бухгалтерская) отчетность, в отношении которой выражается мнение, которая датирована, подписана и скреплена печатью проверяемого экономического субъекта. Аудиторское заключение и отчетность брошюруются в единый пакет, прошнуровываются, опечатываются печатью аудитора.

Аудиторское заключение готовится в количестве экземпляров, согласованном аудитором и экономическим субъектом, однако и аудитор, и экономический субъект должны получить не менее чем по одному экземпляру аудиторского заключения и прилагаемой финансовой отчетности.

4. Махсус масалалар бўйича аудиторлик хулосаси.

5. Аудитор ахлоқи (этикаси).

Аудиторские заключения можно подразделить в зависимости от мнения аудиторов о достоверности отчетности на безоговорочно - положительные и модифицированные.

Безоговорочно-положительное заключение содержит мнение аудиторов без всяких замечаний и оговорок.

Безоговорочно-положительное мнение в аудиторском заключении должно быть выражено тогда, когда аудитор приходит к выводу о том, что финансовая (бухгалтерская) отчетность дает достоверное представление о финансовом положении и результатах финансово-хозяйственной деятельности аудируемого лица в соответствии с установленными принципами и методами ведения бухгалтерского учета и подготовки финансовой (бухгалтерской) отчетности в РУз.

Аудиторское заключение считается модифицированным, если возникли:

- факторы, не влияющие на аудиторское мнение, но описываемые в аудиторском заключении с целью привлечения внимания пользователей к какой-либо ситуации, сложившейся у аудируемого лица и раскрытой в финансовой (бухгалтерской) отчетности;
- факторы, влияющие на аудиторское мнение, которые могут привести к мнению с оговоркой, отказу от выражения мнения или отрицательному мнению.

При определенных обстоятельствах аудиторское заключение может быть модифицировано посредством включения части, привлекающей внимание к ситуации, влияющей на финансовую (бухгалтерскую)

отчетность, но рассмотренной в пояснениях к финансовой (бухгалтерской) отчетности.

Аудитор в случае необходимости должен модифицировать аудиторское заключение посредством включения части, указывающей на аспект, касающийся соблюдения принципа непрерывности деятельности аудируемого лица.

Аудитор также должен рассмотреть возможность модифицирования аудиторского заключения посредством включения части, указывающей на значительную неопределенность (иную, нежели соблюдение принципа непрерывности деятельности), прояснение которой зависит от будущих событий и которая может оказать влияние на финансовую (бухгалтерскую) отчетность.

Часть, не влияющая на аудиторское мнение, обычно включается после части с выражением мнения и содержит указание на то, что данная ситуация не является основанием для включения оговорки в аудиторское мнение.

Включение привлекающей внимание части с описанием проблемы, связанной с соблюдением принципа непрерывности деятельности или со значительной неопределенностью, обычно является достаточным с точки зрения выполнения аудитором своих обязанностей по подготовке аудиторского заключения. Тем не менее в некоторых случаях, например в случае большого числа факторов неопределенности, значительных для финансовой (бухгалтерской) отчетности, аудитор может посчитать уместным отказаться от выражения мнения о ее достоверности вместо включения части, привлекающей внимание к данному аспекту.

Аудитор также должен модифицировать аудиторское заключение посредством включения части, привлекающей внимание к ситуации, не оказывающей существенного влияния на финансовую (бухгалтерскую) отчетность и не раскрытой (недостаточно полно раскрытой) или раскрытой некорректно в пояснениях к финансовой (бухгалтерской) отчетности. Например, если, по мнению аудитора, необходимо изменить либо дополнить какие-либо пояснения, содержащиеся в финансовой (бухгалтерской) отчетности, а аудируемое лицо отказывается внести такие изменения или дополнения, аудитор может включить в аудиторское заключение часть, привлекающую внимание к такой ситуации. Такая часть также может быть включена при наличии дополнительных установленных законодательством РФ требований в отношении подготовки аудиторского заключения.

ГЛОССАРИЙ

Анализ - юнонча «analysis» сўзидан келиб чиққан бўлиб, «бир бутунни бўлақларга бўлиб ўрганиш» деган маънони англатади ёки бирор жараёни ўрганишда умумийликдан хусусийлик сари тадқиқ қилиш тушунилади.

Синтез - юнонча «synthesis» сўзидан олиниб, умумлаштириш деган маънони билдиради ёки бирор объектни (ходисани, жараёни) ўрганишда хусусийликдан умумийлик сари тадқиқ тушунилади.

Дедукция - тадқиқот ёки бирор объектни (ходисани, жараёни) ўрганишда умумийликдан хусусийлик сари ўтилиши тушунилади.

Индукция - тадқиқотни ёки бирор объектни (ходисани, жараёни) хусусийликдан умумийлик сари ўтилиши тушунилади.

Бошқарув тамойиллари - иқтисодиётнинг барча соҳаларини бошқариш тизимининг тузилиши ва амал қилинишини белгилаб берувчи асосий қоида.

Бошқарув тизими - бошқаришнинг мақсадлари, таркиби, шакли ва усуллари мажмуаси. У динамик бўлиб, ижтимоий - иқтисодий шароитлар ўзгариши билан унинг унсурларини аниқ мазмуни ҳам ўзгаради.

Метод (усул) - юнон тилидан олинган бўлиб, табиат ҳамда жамиятда содир бўлаётган ходиса ва жараёнларни ўрганиш ва билиш усулидир. Муайян фаннинг предметини ўрганиш усули.

Методология(услугият) - муайян фаннинг предметини ўргатиш усули, унда қўлланиладиган ёндашувлар, усуллар мажмуаси.

Ички хўжалик резервлар(имкониятлари) - хўжалик юритиш самарадорлигини ошириш имкониятини аниқлашда ижобий таъсир этувчи омиллар ҳаракатини кучайтириш ва уларнинг салбий таъсирини тугатиш тушунилади.

Омиллар - у ёки бу иқтисодий кўрсаткичга ижобий ҳамда салбий таъсир кўрсатувчи фаол ҳаракат қилувчи кучлар тушунилади.

Сабаб - кенг қўламдаги комплекс омиллар тизимига нисбатан қўлланилиб, комплексни ташкил этувчилар эса омиллар дейилади.

Иқтисодий таҳлилнинг маҳсул усуллари - таққослаш, гуруҳлаштириш, мутлақ ва нисбий миқдорлар, индекс, динамика, бартараф этиш, занжирли боғланиш, етакчи бўғинни ажратиш қўйиш, коэффициентлар, фоизлар, ўртача миқдорлар, қайта ҳисоблаш, кўрсаткичларнинг бажарилиш фоизи ва ўсиш суръатидаги фарқ, мутлақ фарқ кабилар.

Иқтисодий-математик усуллар - интеграл, корреляция, регрессия, омиллар тизимини детерминлашган моделларда акс эттириш, назарий ўйин кабилар.

Ретроспектив(жорий) таҳлил - ҳисобот даври тугаши билан бухгалтерия, статистик ва тезкор ҳисоботлар ҳамда ҳисобдан ташқари ахборот манбаларига асосан ўтказиладиган таҳлил.

Қайта ҳисоблаш усули - натажа ўзгаришига битта ёки иккита омил таъсир кўрсатганда қўлланиладиган усул.

Занжирли алмаштириш усули - натижа ўзгаришига учта ва ундан кўп омиллар таъсир кўрсатса, улар ўртасидаги боғлиқлик функционал бўлганда кўлланиладиган усул.

Истиқбол таҳлили - корхонанинг келгуси фаолиятини олдиндан ўрганиш содир бўладиган жараёнларни олдиндан белгилаш мақсадида амалга ошириладиган таҳлил.

Техник-иқтисодий таҳлил - комплекс иқтисодий таҳлил ва муҳандислик таҳлилининг бирикиши асосида ҳосил бўлган таҳлил.

Фикрлар ҳужуми усули - бирор бир муҳим масалани, муаммони ҳал этиш учун ташкил қилинган бир қанча мутахассислар ва олимлардан иборат ижодий гуруҳнинг ғоялари мажмуасидир.

Комплекс таҳлил - корхона фаолиятини макон ва замон нуқтаи назаридан барча тузилмалари билан бирга батафсил таҳлил қилишдир.

Функционал қиймат таҳлили (Ф.Қ.Т) - ҳар бир бажариладиган функцияни (асосий, ёрдамчи ва кераксиз) қиймат жиҳатдан баҳолаб, маҳсулотнинг (иш, хизмат) самарадорлигини ва сифатини оширган ҳолда кераксиз (дисфункция) функцияларни бартараф этиш эвазига ички хўжалик резервларини ахтариб топиш ва корхона айланмасига (оборотига) солишга қаратилган таҳлилдир.

Омилли таҳлил - натижа кўрсаткичининг ўзгаришига таъсир қилувчи омилларни аниқлаш ва уларнинг таъсир доирасини ҳисоблаш усуллари мажмуасини ўзида ифода эттирган таҳлилдир.

Молиявий таҳлил - хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий натижалари ва молиявий ҳолатини ўрганишга қаратилган таҳлилдир.

Бошқарув таҳлили - корхона маъмурияти, мулк эгаси ва мутахассислари томонидан ички хўжалик резервларини аниқлаш ва уларни ишга солиш ҳамда самарадорликни оширишга қаратилган таҳлилдир.

Ялпи ижтимоий маҳсулот - моддий ишлаб чиқариш барча тармоқларининг иқтисодий ривожланишини умумлаштириувчи кўрсаткичлар.

Ялпи маҳсулот - таркибига товар маҳсулоти қўшув тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг қолдиғи қўшув корхонанинг ўзида тайёрланган ярим - фабрикатлар ва асбоб - ускуналар кирди.

Ҳажм кўрсаткичлари - ялпи, товар, сотилган, соф ва меъёрий соф маҳсулотлар.

Товар маҳсулоти - барча ишлаб чиқариш босқичларини ўтган, тўла бутланган, техника назорати бўлимидан ўтган ва омборга топширилган маҳсулот.

Сотилган маҳсулот - товарлар истеъмолчиларга жўнатилиб унинг ҳақи мол юборувчиларнинг банкдаги ҳисоб - китоб рақамига ўтказилиши тушунилади.

Соф маҳсулот - товар маҳсулот билан уни ишлаб чиқаришга қилинган моддий сарфлар ва асосий воситалар ва номоддий фаолларнинг амортизацияси суммаси ўртасидаги фарқ.

Фонд самараси (қайтими) - асосий ишлаб чиқариш воситаларининг бир сўмига ишлаб чиқариладиган маҳсулот миқдоридир.

Фонд сиғими - бир сўмлик маҳсулотга тўғри келадиган асосий ишлаб чиқариш воситаларнинг қиймати.

Материаллар самараси - моддий харажатларнинг бир сўми ҳисобига қанча маҳсулот ишлаб чиқарилганлигини кўрсатади.

Материал сиғими - бир сўм товар маҳсулоти ишлаб чиқариш учун қанча (неча тийин) моддий харажатлар тўғри келишини кўрсатади.

Молиявий натижа - корхона фаолиятининг фойда суммаси ва рентабеллик даражасида ифодаланадиган якунидир.

Ялпи фойда - маҳсулотни сотишдан тушган даромадни тавсифлайди ва соф тушум ва сотилган маҳсулот таннархи ўртасидаги фарқ сифатида аниқланади.

Операцион фойда (асосий фаолияти фойдаси) - ялпи фойдадан давр харажатлари ва бошқа операцион харажатлар чегирилиши ва асосий фаолиятдан бошқа даромадалар қўшилиши натижасида ҳосил бўлган фойда.

Умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда(ҳисобот фойдаси) - операцион фойдага молиявий фаолиятнинг даромадларини қўшилиши ва молиявий фаолият бўйича харажатлар чегирилиши орқали ҳосил бўлган фойда.

Солиқ тўлагунга қадар фойда - умумхўжалик фаолиятдан келган фойдага фавқулоддаги фойдани қўшилиши ва фавқулоддаги зарарни чегириш орқали ҳосил бўлган фойда.

Соф фойда - солиқ тўлагунга қадар фойдадан даромад (фойда) солиғи ва фойдадан бошқа солиқлар ва йиғимларни чегирилиши орқали аниқланган фойда.

Рентабеллик - жами ижтимоий ишлаб чиқариш ва ҳар бир корхонанинг иқтисодий ҳамда молиявий самарадорлигини ифодоловчи кўрсаткич.

Жами активларни рентабеллиги (мулк рентабеллиги) - корхонанинг асосий ва айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлиги даражасини кўрсатади. У соф фойдани жами активларни ўртача қийматига нисбати тариқасида аниқланади.

Балансни ликвидлиги - балансдаги ликвид бўлган маблағларнинг мажбуриятларни қорлаш даражаси тушунилади.

Активларни ликвидлиги - баланс ликвидлигини акси бўлиб, вақт бўйича активларни рул маблағларига айланиши тушунилади.

Жорий ликвидлик коэффиценти - у айланма активларга қўйилган молиявий ресурсларнинг неча сўми жорий мажбуриятлар бир сўмига тўғри келишини ифодалайди. У жорий активларни жорий мажбуриятларга нисбати тариқасида аниқланади.

Муддатли ликвидлик коэффиценти - у пул маблағлари, соф дебиторлик қарзлари суммасини жорий мажбуриятларга бўлиш орқали аниқланади.

Мутлақ ликвидлик коэффиенти - у пул маблағларининг жорий мажбуриятларига нисбати сифатида аниқланади.

Молиявий мустақиллик коэффиенти - у корxonанинг ўз маблағларининг хўжалик маблағлари умумий суммасига нисбати тариқасида аниқланади.

Дебитор қарзлари - айнан таҳлил қилинаётган корхона айланма маблағларининг бир қисми бошқа корxonалар айланмасида қатнашиши тушунилади.

Кредитор қарзлари - ўзга корxonаларнинг айланма маблағларининг бир қисми айнан таҳлил қилинаётган корхона айланмасида қатнашиши тушунилади.

Меҳнат омиллари - корxonанинг ишчи кучи билан таъминланиши, иш вақтидан фойдаланиш ва меҳнат унумдорлиги даражасини ифодаловчи кўрсаткичлар.

Меҳнат воситалари омиллари - корxonанинг асосий воситалар билан таъминланганлиги, таркиби, техник ҳолати ва улардан фойдаланиш самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар.

Меҳнат предметлари омиллари - корxonанинг хом ашё ва асосий материаллар билан таъминланганлигини ҳамда улардан фойдаланиш самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси қонунлари.

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2010. -40 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Қонуни. 1996 йил 30 август. Ўзбекистоннинг янги Қонунлари. №14. –Т.: Адолат,1996.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Акциядорлик жамиятлари ва акциядорлар ҳуқуқларини ҳимоялаш тўғрисида”ги Қонуни. Ўзбекистоннинг янги Қонунлари. №14. –Т.: Адолат,1996.

II. Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари ва қарорлари.

4. “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик” Давлат дастури. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. 07.02.2011 й. № ПҚ-1474.
5. “Монополияга қарши ишларни тартибга солиш ва рақобатни ривожлантириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” : Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 26 февралдаги ПФ-4191-сон Фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами – 9 сон – 2010. - 9 март.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. Ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмани янада ривожлантириш юзасидан қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида. 2009 йил 20 январь, ПҚ-1041-сон.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. Маҳаллий ноозик-овқат истеъмол товарлари ишлаб чиқариш кенгайтирилишини рағбатлантириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида. 2009 йил 28 январь, ПҚ-1050-сон.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармойиши. Иқтисодий ночор корхоналарни тижорат банкларига сотиш тартибини тасдиқлаш тўғрисида. 2008 йил 19 ноябрь, Ф-4010-сон.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётни янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишлар амалга оширилишини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2005 йил 14 июндаги ПФ-3618-сон Фармони.

IV. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари

14. Каримов И.А. 2012 йил ватанамиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади. (Президент Ислом Каримовнинг Вазирлар Маҳкамасининг йил яқунларига бағишланган 2012 йил 19 январдаги йиғилишдаги маърузаси).
15. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз Ватанамиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. - Президент Ислом Каримовнинг 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларга бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси //Халқ сўзи, 2011 йил 22 январь.
16. Ислом Каримов. Демократик ҳуқуқий давлат, эркин иқтисодиёт талабларини тўлиқ жорий этиш, фуқаролик жамияти асосларини қуриш – фаровон ҳаётимиз гаровидир. –Т.: “Ўзбекистон”. НМИУ, 2007. -64 б.
17. Shoalimov A.X. Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. Darslik. –Т.: TDIU, 2010. -265 б.
18. Берднюкова Т.Б. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия. Учебник. –М.: Инфра-М., 2010. -293 с.
19. Савицкая Г.В. Теория экономического анализа. Учебник. –М.: ИНФРА, 2010.-354с.
20. Олишневская Н.Т. Экономический анализ. Учебник. –М.: Аст.Полиграфиздат, 2010. -458 с.
21. Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. Учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 2010. -412 с.

22. Басовский Л.Е. Экономический анализ. Учебник. –М.: Риор, 2009. -512 с.
23. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. Учебник. -М.: Инфра, 2009.-463 с.
24. Казакова Р.П. Теория экономического анализа. Учебник. –М.: ИНФРА, 2008. - 264с.
25. Баканов М.И., Мельник М.В. Теория экономического анализа. Учебник. -М.: Финансы и статистика, 2007. -362 с.
26. Шадрин Г.В. Теория экономического анализа. Учебник. - М.: Новое знание, 2006. -287 с.
27. Гинзбург А.И. Экономический анализ. Учебник. -СПБ.: Питер, 2007. -603 с.
28. Вахобов А. ва бошқалар. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Дарслик. -Т.:Шарк, 2005.-584 б.
29. Ергешев Е.Е. Иқтисодий ва молиявий таҳлил. Дарслик. –Т.: Консаудитинформ, 2005.-374 б.

Интернет сайтлари

- www.pravo.eastink.uz- (Сборник экономических законодательств).
- www.iaa.org.uk- (The Institute of Internal Auditors-United Kingdom).
- www.gov.uz- (Новости правительства Узбекистана).